

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**На тему: ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСІБ З НЕЙТРАЛЬНОЮ
СЕКСУАЛЬНОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ**

Виконав: студент II курсу,
групи 8.0530
спеціальність: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Сидоров Едуард Володимирович
Керівник: канд. психол. н., доцент кафедри
психології Поплавська А.П.
Рецензент: к. психол. н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 – «Психологія»
Освітня програма Психологія
Спеціалізація – Психотерапія і консультування

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

« ____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ (СТУДЕНТОВІ)

Сидорову Едуарду Володимировичу

1. Тема роботи Гендерна ідентичність осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією
керівник роботи Поплавська Анжеліка Петрівна, канд. психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від _____
2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) провести теоретичний аналіз досліджень з проблеми гендерної ідентичності у вітчизняній та зарубіжній психології; емпірично дослідити особливості прояву гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.
5. Перелік графічного матеріалу: 6 таблиць, 3 рисунка.
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 1	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 2	Поплавська А.П., доцент		
Розділ 3	Поплавська А.П., доцент		
Висновки	Поплавська А.П., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ Е.В. Сидоров

Керівник роботи _____ А.П. Поплавська

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 84 сторінки, 3 рисунка, 6 таблиць, 83 джерел.

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.

Об'єкт дослідження – гендерна ідентичність.

Предмет – особливості гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.

В основу дослідження покладено припущення про те, що юнакам з нейтральною сексуальною орієнтацією властиві особливості становлення гендерної ідентичності (гендерно-рольові характеристики, змістові характеристики ідентичності, прояви фемінності – маскулінності); гендерна ідентичність осіб юнацького віку сформована на неоптимальному рівні.

Методи дослідження: теоретичні: (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів); емпіричні (психодіагностичні методики для дослідження гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією).

Наукова новизна дослідження полягають у тому, що:

- обґрунтовано та досліджено специфіку прояву гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією;

- розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: ідентичність, особистісна ідентичність, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація;

- набуло подальшого розвитку вивчення феномену гендерної ідентичності, знання про особливості становлення та прояву гендерної ідентичності в юнацькому віці.

ІДЕНТИЧНІСТЬ, ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, ГЕНДЕРНІ РОЛІ,
ЮНАЦЬКИЙ ВІК, СТАРШОКЛАСНИКИ

SUMMARY

Sydorov E.V. Gender identity of persons with neutral sexual orientation.

Master's qualification work: 84 pages, 3 figures, 6 tables, 83 sources.

The aim of the work is to theoretically substantiate and empirically study the features of gender identity of persons with neutral sexual orientation.

The object of research is the gender identity.

Subject – features the of gender identity of persons with neutral sexual orientation.

The study is based on the assumption that young people with neutral sexual orientation are characterized by the peculiarities of gender identity (gender-role characteristics, semantic characteristics of identity, manifestations of femininity – masculinity); gender identity of adolescence is formed at a suboptimal level.

Research methods: theoretical: (analysis and synthesis of literature on the selected problem, synthesis and generalization of the results); empirical (psychodiagnostic techniques for the study of gender identity in persons with neutral sexual orientation).

The scientific novelty of the study is that:

- the specifics of the manifestation of gender identity in persons with neutral sexual orientation are substantiated and studied;
- expanded, clarified and supplemented the study of the following personality formations: identity, personal identity, gender identity, sexual orientation;
- further development of the study of the phenomenon of gender identity, knowledge of the peculiarities of the formation and manifestation of gender identity in adolescence.

IDENTITY, GENDER IDENTITY, GENDER ROLES, ADOLESCENCE,
SENIOR STUDENTS

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ	9
1.1. Аналіз досліджень проблеми ідентичності в зарубіжній та вітчизняній психології.....	9
1.2. Гендерна ідентичність особистості в контексті психологічних досліджень.....	24
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	35
2.1. Становлення гендерної ідентичності в юнацькому віці.....	35
2.2. Особливості сприйняття гендерних ролей молоддю.....	46
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСІБ З НЕЙТРАЛЬНОЮ СЕКСУАЛЬНОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ	57
3.1 Організація та методичне забезпечення дослідження	57
3.2. Результати дослідження гендерної ідентичності юнаків з нейтральною сексуальною орієнтацією.....	64
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток сучасного суспільства зумовлює зміну цінностей та світоглядних орієнтирів у сфері гендерної взаємодії. Нові форми шлюбу і партнерства, практики зміни статі, пошук балансу між традиційними та сучасними гендерними ролями – усе це сьогодні є важливими викликами для молоді, яка проходить гендерну соціалізацію в принципово інших умовах, ніж попередні покоління. Успішність цієї соціалізації залежить передусім від особливостей перцепції молоддю гендерних ролей, а також від рівня розвитку у неї гендерно-рольової компетентності. Саме цим зумовлена актуальність та своєчасність дослідження особливостей гендерної ідентичності в юнацькому віці.

Дослідження психології гендеру (С. Бем, Ш. Берн, Т. Говорун, Т. Данильченко, Л. Заграй, В. Каган, І. Кльоцина, О. Кікінежді, О. Літвінова, У. Найссер, Т. Титаренко, Р. Чіп) пояснюють феномени, важливі для розуміння сприймання гендерної поведінки: гендерні стереотипи, ідентичність, а також маскуліність, фемінність та андрогінність тощо.

Вивчення закономірностей рольової взаємодії (Р. Лінтон, Р. Мертон, Я. Морено, Е. Берн, Е. Гоффман, А. Саха, Г. Булден, Р. Шулер, К. Моссхолдер, А. Бедеян, А. Арменакіс) створює основу розуміння рольової перцепції та гендерної ідентичності.

Генеza гендерної ідентичності досліджувалася залежно від соціальних джерел впливу (Л. Виготський, О. Бондарчук, І. Кон, І. Кльоцина, Л. Штильова), наративу (М. Бахтін, В. Біблер, Н. Каліна, Г. Ложкін, Н. Чепелева), життєвих смислів та цінностей (Б. Братусь, В. Кузьменко, Р. Павелків, Е. Помиткін, Ю. Приходько, М. Рокич, Дж. Роттер, М. Савчин, В. Чернобровкін, В. Ямницький та ін.).

Попри очевидну «відкритість» прикладного аспекту проблеми гендерної ідентичності, вона має значний внутрішній пласт, оскільки

охоплює чимало нез'ясованих психологічних механізмів особистісного розвитку людини. Специфіка виокремлення вікових закономірностей становлення гендерної ідентичності, інтеріоризації гендерних орієнтацій у процесі освоєння цінностей соціуму є водночас важливим напрямком психологічних досліджень.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми дослідження: «Гендерна ідентичність осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією».

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.

Об'єкт дослідження – гендерна ідентичність.

Предмет – особливості гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.

В основу дослідження покладено припущення про те, що юнакам з нейтральною сексуальною орієнтацією властиві особливості становлення гендерної ідентичності (гендерно-рольові характеристики, змістові характеристики ідентичності, прояви фемінності – маскулінності); гендерна ідентичність осіб юнацького віку сформована на неоптимальному рівні.

Завдання дослідження:

1. Здійснення теоретичного аналізу проблеми ідентичності у вітчизняній та зарубіжній психології.
2. Теоретичний аналіз проблеми гендерної ідентичності в контексті психологічних досліджень.
3. Виявлення специфіки становлення гендерної ідентичності в юнацькому віці.
4. Проведення емпіричного дослідження особливостей гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналізу, синтезу, узагальнення (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів);

- емпіричні: психодіагностичні методики для дослідження ідентичності в юнацькому віці;

- математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20: кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика (обчислення середніх значень, знаходження процентного розподілу).

Для перевірки гіпотези було обрано такі методики дослідження:

- 1) методика «Маскулінність-фемінінність» (С. Бем);

- 2) методика «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд);

- 3) методика «Інтерперсональна діагностика особистості» (Т. Лірі).

Експериментальна вибірка. В дослідження взяли участь 52 особи: 28 дівчат та 24 юнаків віком 16-17 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- обґрунтовано та досліджено специфіку прояву гендерної ідентичності в осіб з нейтральною сексуальною орієнтацією;

- розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: ідентичність, особистісна ідентичність, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація;

- набуло подальшого розвитку вивчення феномену гендерної ідентичності, знання про особливості становлення та прояву гендерної ідентичності в юнацькому віці.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 84 сторінки. Робота проілюстрована 6 таблицями, 3 рисунками. Бібліографічний список складається з 83 найменувань, 8 з яких іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Аналіз досліджень проблеми ідентичності в зарубіжній та вітчизняній психології

Феномен ідентичності є міждисциплінарним і має давні традиції вивчення у філософії, соціології, психології й інших галузях гуманітарного знання. У найширшому сенсі ідентичність трактують як ототожнення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом тієї або іншої міри тотожності з об'єктом. Семантику «identification» запозиченого з англійської мови слова презентують такі значення: 1) ототожнення; 2) впізнавання, упізнання; 3) ідентифікація (зі значущою іншою особою). Відповідно «identical»: 1) тотожний; 2) той же самий (про один і той же предмет). Німецьке «die Identität» також має значення тотожності. Вирази «personal identity» (тотожність особи), «bidentity (Ich-Identität)» (тотожність Я) і «sense of identity» (почуття самототожності) тісно пов'язані з такими термінами, як «self-feeling» (почуття себе), «I-feeling» (почуття Я) [29].

Проблему ідентичності розглядали практично в усіх класичних філософських системах: раціоналістичну традицію її дослідження було закладено в концепціях самосвідомості Платона, Аристотеля, Г. Гегеля, Р. Декарта, І. Канта, Б. Спінози, Ф. Фіхте, Ф. Шеллінга; екзистенціально-онтологічну традицію представлено в працях А. Августина, П. Абеляра, М. Бердяєва, М. Марселя, Б. Паскаля, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера, К. Ясперса [61].

Сутність ідентичності активно досліджують в сучасній зарубіжній психології. Лише упродовж з 1975-2000 рр. виконано більше 300 наукових

досліджень різних аспектів цієї проблеми, а до теперішнього часу ця кількість суттєво зростає. Водночас, ідентичність досі залишається одним із найсуперечливіших і неоднозначних понять у психологічній науці.

Трактування терміна «ідентичність» у психологічній літературі близьке до визначення таких понять: самосвідомість, самобутність, цілісність, єдність, тотожність, самість, автентичність. Антонімами поняття «ідентичність» є невизначеність, нестабільність, суперечливість, розрив наступності.

У зарубіжній психології широко представлено дві лінії теоретичної інтерпретації й емпіричного дослідження ідентичності. Перша з них належить до психоаналітичного напрямку, найбільш відомим представником якого є Е. Еріксон. Друга лінія досліджень ґрунтується на концепції Дж. Міда й об'єднує представників інтеракціоністського й когнітивного підходів.

Дослідження ідентичності як психічного явища започатковано у працях У. Джеймса, Ч. Кулі, Дж. Міда, які розглядали ідентичність (Self) як результат і як чинник соціальної інтеракції (взаємодії) [55].

Пізніше представники різних концепцій і напрямів доповнювали та конкретизували психологічний зміст цього феномену. У дослідженнях психоаналітичного напрямку проблема ідентичності є центральною. Утвердження терміна «ідентичність», і введення його в широкий науковий обіг пов'язано передусім з ім'ям американського психолога Е. Еріксона, праці якого вважають класичними в галузі психології ідентичності. Дослідник витлумачував особистісну ідентичність як внутрішню безперервність і самототожність особистості, що формується на всіх етапах життєвого шляху людини [74, 76]. Необхідно зауважити, що Е. Еріксон обмежився у своїх роботах лише теоретичним аналізом феномену ідентичності і не вдавався до експериментальних досліджень, тому його визначення, як справедливо вказують окремі дослідники (Н. Іванова, Ю. Поваренков [63]), є досить широкими, метафоричними, недостатньо операціоналізованими.

Е. Еріксон [74, 76] розглянув ідентичність як складний багатогранний феномен: З одного боку, її можна віднести до свідомого відчуття особистої ідентичності; з іншого – це несвідоме прагнення до цілісності особистого характеру. З третього – це критерій для процесу синтезу его. І нарешті, внутрішня солідарність з груповими ідеалами і груповою ідентичністю.

Дослідник визначив ідентичність як внутрішню «безперервність самопереживання індивіда», як «тривалу в часі внутрішню рівність із собою», як тотожність особистості – найважливішу характеристику її цілісності і зрілості, як інтеграцію переживань людиною своєї тотожності з певними соціальними групами. Мати ідентичність – означає відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від зовнішніх обставин; переживати часову тривалість як єдине ціле; відчувати зв'язок між власною безперервністю і визнанням цієї безперервності іншими людьми. Основними функціями ідентичності, на думку Е. Еріксона, є адаптивна («оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини») і організуюча («організація життєвого досвіду в індивідуальне Я»).

У контексті епігенетичної концепції життєвого шляху Е. Еріксон трактує ідентичність як суб'єктивне відчуття особистої самототожності і безперервності (постійності), поєднане з вірою в тотожність і безперервність картини світу, яка поділяється з іншими людьми. Основними складовими ідентичності, за Е. Еріксоном, є часова перспектива (протилежність – часова дифузія), упевненість у собі (протилежність – апатія), експериментування з ролями (протилежність – негативна ідентичність), очікування успіху (протилежність – стагнація трудової діяльності), статевая ідентичність (протилежність – бісексуальна дифузність), лідерська поляризація (протилежність – дифузія влади), ідеологічна поляризація (протилежність – дифузність ідеалів) [76].

Подібно до багатьох представників вікової психології особливу увагу Е. Еріксон зосередив на юнацькому віці, який супроводжує найбільш глибока криза, пов'язана із завершенням дитинства. Закінчується цей великий етап

життєвого шляху формуванням першої цілісної форми еґо-ідентичності. Криза є наслідком трьох ліній розвитку: бурхливого фізичного росту і статевого дозрівання («фізіологічна революція»); стурбованістю тим, «як я виглядаю в очах інших», «ким я є»; необхідністю знайти своє професійне покликання, що відповідає індивідуальним здібностям і запитам суспільства. Основна криза ідентичності припадає на юнацький вік. Підсумком цього етапу розвитку є або набуття «дорослої ідентичності», або затримка в розвитку, так звана дифузна ідентичність. Проміжок між юністю і дорослим станом, коли молода людина прагне шляхом спроб і помилок знайти своє місце в суспільстві, Е. Еріксон назвав психічним мораторієм. Гострота цієї кризи залежить як від вирішеності більш ранніх криз (довіри, незалежності, активності та ін.), так і від усієї духовної атмосфери суспільства. Неподолана криза веде до стану дифузної ідентичності і є основою патології юнацького віку. Синдром патології ідентичності, за Е. Еріксоном, виявляється в регресії до інфантильного рівня і бажанні якомога довше відтермінувати набуття дорослого статусу; розпливчастому, але стійкому стані тривоги; почутті ізоляції і спустошеності; постійному перебуванні в стані очікування чогось такого, що може змінити життя; страхові перед інтимним спілкуванням і нездатності емоційно впливати на осіб іншої статі; ворожості і презирстві до всіх визнаних соціальних ролей. У можливих випадках має місце пошук негативної ідентичності, прагнення «стати нічим» як єдиний спосіб самоствердження.

Канадський психолог Дж. Марсія [79], який продовжив напрям досліджень Е. Еріксона, визначав ідентичність як «структуру Еґо – внутрішню динамічну організацію потреб, здібностей, переконань й індивідуальної історії». Намагаючись операціоналізувати поняття ідентичності, Дж. Марсія висунув припустив, що ця гіпотетична структура феноменологічно проявляється у свідомому прийнятті рішень під час вирішення життєвих проблем. Подолання кожної, навіть незначної життєвої проблеми є певним внеском у досягнення ідентичності. Із прийняттям

різноманітних рішень щодо себе і свого життя розвивається структура ідентичності особистості, підвищується рівень цілеспрямованості й усвідомленості життя. Дж. Марсія підкреслював, що розвиток ідентичності може мати багато інших аспектів, але ґрунтується саме на свідомому прийнятті рішень, на психологічному механізмі самовизначення. Цей дослідник також здійснив експериментальну перевірку багатьох гіпотез Е. Еріксона. Він провів декілька досліджень, присвячених вивченню особливостей формування ідентичності у підлітковому віці, і виокремив чотири статуси Еґо-ідентичності:

- 1) дифузія ідентичності;
- 2) передчасна ідентичність;
- 3) мораторій;
- 4) досягнута ідентичність.

Критеріями, що відділяють одну стадію розвитку ідентичності від іншої, Дж. Марсія вважає: а) наявність кризи, б) прийняття зобов'язань (відповідальності) в таких сферах життя, як професійна діяльність і ідеологія. Кризу ідентичності розглядають як період у житті людини, коли вона розмірковує над тим, яку кар'єру обрати і якими переконаннями та цінностями керуватися в житті. Прийняття зобов'язань передбачає остаточні рішення стосовно вибору професії й ідеології, а також вироблення цільових стратегій реалізації прийнятих рішень.

У дослідженнях Дж. Марсія представлено якісні характеристики ідентичності на різних стадіях її формування [79]. Дифузну ідентичність характеризує «відсутність зобов'язань». Людина на цій стадії взагалі не має або має мінімум прийнятих цінностей і ролей, не визначилася щодо життєвих планів та цілей, але водночас може переживати або не переживати кризовий стан. За відсутності почуття ідентичності люди переживають низку негативних станів: песимізм, апатію, тугу, відчуження, почуття безпорадності і безнадійності.

На стадії передчасної ідентичності людина приймає певні цінності і ролі, не переживаючи кризи. У неї відносно рано формуються певні цілі, цінності, переконання, але не шляхом самостійного пошуку і вибору, а внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значущими людьми.

Стан мораторію характеризує переживання кризи (вибору між різними альтернативами) і труднощі в прийнятті відповідальних рішень. Така людина займається пошуком інформації, необхідної для виходу із кризи. На ранніх стадіях такого пошуку індивід зазвичай переживає почуття радісного очікування, цікавості.

На стадії досягнутої (зрілої) ідентичності людина, що пережила кризу, приймає певні рішення відносно власних життєвих цілей і планів. Усвідомлення труднощів не зменшує прагнення дотримуватися обраного напрямку. Свої цілі, цінності і переконання індивід переживає як особистісно значущі, такі, що забезпечують їй почуття усвідомленості життя.

Результатом проведених досліджень Дж. Марсія стало визначення критеріїв становлення ідентичності, пов'язаних із формуванням життєвих планів і прийняттям відповідальності за вибір життєвих цілей та шляхів їх реалізації.

А. Ватерман [83] також акцентує увагу на ціннісно-вольовому аспекті розвитку ідентичності. На його думку, формування ідентичності пов'язане з самовизначенням особистості, що передбачає вибір цілей, цінностей і переконань, які визначають сенс життя та спрямованість життєдіяльності. Відповідно, цілі, цінності і переконання трактовані А. Ватерманом як елементи ідентичності, сформовані внаслідок свідомого вибору з-поміж альтернатив у період кризи самовизначення.

А. Ватерман розглядає ідентичність з процесуальної і змістової сторін. Із процесуального боку формування й існування ідентичності охоплює способи, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює і відбирає цінності, цілі та переконання, що згодом стануть елементами її ідентичності. Водночас ідентичність неможливо дослідити без урахування специфіки змісту цілей,

цінностей і переконань, які обирає людина. Кожен елемент ідентичності стосується певної сфери життя. А. Ватерман виокремив чотири такі сфери, які найбільше впливають на формування ідентичності: 1) вибір професії і професійного шляху; 2) прийняття та переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) вироблення політичних поглядів; 4) прийняття соціальних ролей, у тому числі статевої ролі, й очікування стосовно шлюбу та батьківства.

На думку А. Ватермана, дослідження ідентичності варто зосередити навколо двох вказаних ліній, розглядаючи процесуальний і змістовий аспекти в єдності та взаємозв'язку. Такий підхід уможливить не тільки з'ясування шляхів й психологічних механізмів формування ідентичності, але й встановлення значення для особистості вибору, зроблених у тій або іншій сфері життя.

У соціальній психології ідентичність розглянуто у контексті декількох напрямів і підходів (Х. Абельс, П. Бергер, Т. Лукман, Дж. Мід, А. Тешфел, В. Ядов та ін.).

Основний постулат, який розвиває Дж. Мід у межах символічного інтеракціонізму, полягає в трактуванні ідентичності як здатності особистості бачити себе з боку, очима інших людей. Обхідний шлях через іншого є необхідною передумовою формування ідентичності. Парадокс полягає в тому, що людина створює свою ідентичність лише у випадку, коли дивиться на себе очима іншого. «Обхідний шлях» полягає в специфічно людській комунікації, яка передбачає прийняття ролі іншого. Це вихідне положення дало змогу Дж. Миду з'ясувати психологічні механізми становлення ідентичності особистості: «Для виникнення ідентичності необхідно, щоб особистість реагувала на саму себе. Ця соціальна поведінка створює умову для поведінки, в якій проявляється ідентичність. За винятком вербальної поведінки, мені не відома інша форма поведінки, в якій окрема особа була б сама для себе об'єктом, і, наскільки я можу стверджувати, окрема людина доти не є ідентичністю в рефлексивному сенсі цього терміна, поки вона не

стане для себе об'єктом. Це власне надає соціальній комунікації вирішального значення, оскільки вона є поведінкою, за якої окрема особа реагує на саму себе» [55].

Суб'єктивне формування ідентичності шляхом відображення позицій, які займають інші відносно людини, є лише одним аспектом процесу. Інший аспект виявляється в тому, що індивід приймає не лише ролі й установки інших, але й їх внутрішній світ.

Дж. Мід у формуванні ідентичності вбачає передусім суспільні основи, але він також шукає співвідношення Я суспільного і Я індивідуального. Частина особистості, яку сприймають інші, він позначив англійським терміном «Me» – це соціальні очікування щодо людини, тобто «рефлексивне Я». Проте в кожній особистості завжди є те, що відрізняє її від суспільних стандартів. Цю сторону особистості Дж. Мід позначив терміном «I» – унікальне в особі, її «імпульсивне Я» [80].

У межах цього напряму досліджень разом з поняттям особистісна ідентичність використовують поняття соціальна ідентичності. Водночас вважають, що особистісна ідентичність формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, а соціальна ідентичність є результатом ідентифікації людини з певною соціальною групою, спільнотою (расовою, національною, статевою, професійною тощо).

Вплив значущих осіб на формування ідентичності аналізував Г. Родрігес-Томе, послідовник теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда. На думку дослідника, ідентичність представлена двома видами «Я-образів»: «власний образ», який містить найбільш значущі уявлення людини про себе і «соціальні образи», в яких відбито те, як, на думку людини, її сприймають інші важливі для неї люди.

Ідентичність у контексті такого підходу має в основі певне «стабільне ядро, що насичує всі образи Я», і певну функціональну організацію «соціальних образів» у різних сферах життя (узагальнені «соціальні образи»: «Я в сім'ї», «Я з друзями», «Я на роботі» тощо). Процес становлення

ідентичності, на думку Г. Родрігес-Томе, полягає в відмежуванні «власного образу» від тих уявлень, які, на думку людини, мають про неї інші.

Теза про два аспекти ідентичності – орієнтований на соціальне оточення і на унікальні прояви людини – якнайповніше втілилася в когнітивній теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела [70]. Тут ідентичність трактовано як когнітивну систему, що виконує функцію регуляції поведінки людини в різних умовах. Система об'єднує дві підсистеми: особистісну ідентичність і соціальну ідентичність. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис індивіда. Другу утворюють окремі ідентифікації і визначає належністю людини до різних соціальних категорій: групи, раси, національності, статі тощо.

На думку Г. Теджфела, особистісна і соціальна ідентичності є двома полюсами біполярного континууму, на одному полюсі якого – поведінка, що повністю визначена особистісною ідентичністю, на другому – поведінка, що умотивована соціальною ідентичністю. Між вказаними рівнями самокатегоризації існує антагонізм: чинники, що посилюють інтенсивність групової самокатегоризації, деперсоналізують індивідуальне самосприйняття.

Соціальна ідентичність, описана в дослідженнях А. Теджфела, є знанням індивіда про те, що він належить до певної групи, і емоційною значущістю для нього групового членства. У процесі формування цього знання відбувається поетапне становлення ідентичності:

- соціальна категоризація – впорядковування соціального оточення в термінах групування осіб способом, який має сенс для індивіда;
- соціальна ідентифікація – процес, за допомогою якого індивід зараховує себе до певної категорії;
- соціальна ідентичність – досягнення повного соціального ототожнення.

Отже, А. Теджфел розглядає ідентичність як результат процесу ідентифікації. Особливий інтерес становлять не тільки визначені ним етапи ідентифікації, але й те, що цей процес розглянуто як різноспрямований, що ґрунтується на ототожненні себе одночасно з декількома соціальними групами. Зазвичай одну з груп вона обирає як найбільш значущу для вироблення власної життєвої позиції, способу життя та діяльності. Ці ідеї А. Теджфела, уможливають припущення, що такою значущою групою для людини може виступати професійне співтовариство, процес ідентифікації з яким спричиняє формування професійної ідентичності.

Еволюція ідентичності, за з Г. Брейкуеллом – це процес безперервної діалектичної взаємодії особистісної і соціальної ідентичностей [шнейдер]. З-поміж структурних компонентів ідентичності дослідник виокремив: 1) біологічний організм – ідентичність як продукт взаємодії біологічного організму з соціальним контекстом; 2) змістовий вимір – охоплює всі характеристики, якими користується людина, щоб описати себе; 3) ціннісний вимір – оцінка індивідом кожного елементу змістового виміру на основі соціальних норм і цінностей; 4) часовий вимір – суб'єктивна реальність, у межах якої відбувається розвиток ідентичності; біографічний час, визначений змістовим і ціннісним параметрами ідентичності.

У гендерній соціології визначено фундаментальні властивості ідентичності: збереження себе в часі, вертикальний (зв'язність історії життя) і горизонтальний (можливість виконувати різні обов'язки в рольових системах) виміри ідентичності, континуальність і відмітність, а також функціональні аспекти ідентичності: цілеспрямований вибір, інтерперсональний аспект і життєві цілі та завдання [24].

В межах гуманістичного напрямку психології ідентичність розглядають як унікальну екзистенціальну сутність особистості. Чинники формування ідентичності вбачають не лише в соціальному оточенні, а передусім у внутрішньому усвідомленні, суб'єктній активності особистості. «Якщо я хочу переживати своє життя в усій повноті, я повинен переживати його в

центрі – мені необхідно відчувати своє Я», – констатує один із відомих представників екзистенціальної психології Д. Бюдженталь []. Дослідник виокремлює два види ідентичності:

1) ідентичність, яка ґрунтується на тому, що людина зробила, як її сприймає оточення, що воно думає про особу; це ідентичність, прив'язана до минулого, вона може спричинити застій і повторюваність у житті; 2) процесуальна ідентичність – наявна тут і тепер, здатна до змін і еволюції разом з потоком життя людини. К. Роджерс трактує ідентичність (Я-концепцію) як «організований, узгоджений концептуальний гештальт», побудований на основі перцепцій характеристик «Я» у різних життєвих контекстах, а також цінностей, пов'язаних з цими перцепціями.

Е. Фромм персональну ідентичність трактує результат індивідуалізації людини, її відчуження від суспільних впливів: «... суспільство завжди вступало в конфлікт з людяністю» [70, 141]. Водночас однією з основних людських потреб є потреба у зв'язку з навколишнім світом, потреба уникнути самотності, що досягається шляхом самоототожнення з певними соціальними ідеями, цінностями, стандартами. На думку Е. Фромма, людина уникає свободи, добровільно втрачає індивідуальність, деперсоналізується, орієнтуючись на загальноприйняті шаблони. Таким чином, вважає Е. Фромм, людина відмовляється від цілісності, втрачаючи ідентичність.

Порівняння поглядів на проблему формування ідентичності представників психоаналітичного напрямку, символічного інтеракціонізму, когнітивної і гуманістичної психології дає підстави стверджувати, що вони не суперечать, а доповнюють один одного. У кожному з вказаних підходів проблему ідентичності розглянуто під певним кутом зору, акцентовано увагу на різних аспектах цього складного феномена. Так, наприклад, якщо в психоаналітичному підході пріоритет надано суб'єктивним переживанням ідентичності та механізмам її становлення в процесі розвитку особистості, то представники символічного інтеракціонізму та когнітивної психології наголошують на ролі соціальних чинників формування ідентичності.

Водночас спостерігаємо деякі загальні тенденції теоретичної інтерпретації ідентичності. Узагальнення результатів дослідження ідентичності в контексті різних напрямів зарубіжної психології дає підстави виокремити низку характеристик цього складного феномену:

- ідентичність має структурну будову, основними елементами якої є змістовий і оцінний, що перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії;

- ідентичність існує в плані суб'єктивного часу;

- розрізняють два аспекти ідентичності – особистісний і соціальний; причому особистісна ідентичність є онтогенетично вторинною відносно соціальної і формується на основі використання вироблених у процесі соціальної категоризації понять;

- ідентичність – динамічна структура, яка розвивається упродовж усього життя людини, причому цей розвиток має нелінійний і нерівномірний характер, відбувається через подолання криз ідентичності і може мати як прогресивний, так і регресивний вектор;

- можливі різні типи ідентичності, що виокремлюються на основі таких параметрів, як: наявність або відсутність кризи ідентичності, наявність або відсутність рішень, прийнятих особистістю стосовно себе і власного життя, відкритість до нового досвіду, використання захисних стратегій тощо;

- на поведінковому рівні ідентичність розглядають як процес самовизначення, розв'язання життєво значущих проблем, причому кожне прийняте рішення стосовно себе і власного життя є певним внеском у формування загальної структури ідентичності;

- ідентичність є соціальною за походженням, оскільки формується і змінюється в результаті спілкування індивіда з іншими людьми, засвоєння виробленої в процесі соціальної взаємодії мови.

Ю. Поваренков [63] на основі аналізу наукових підходів до вивчення ідентичності в зарубіжній психології виокремив характеристики ідентичності, врахування яких має важливе значення для визначення поняття професійної ідентичності: по-перше, ідентичність трактовано як

цілісну, інтегральну якість особистості, що виявляється у формі певних емоційних станів; по-друге, ідентичність існує як деяка психологічна структура елементів; по-третє, вона розвивається, а психологічним механізмом її розвитку є ідентифікація.

Ідентичність визначає систему поглядів і ставлень людини, має форму цілісної характеристики, що суб'єктивно переживається як почуття безперервності власної особистості, цілеспрямованості й усвідомленості власного життя. Ідентичність як структурне утворення складається з певних елементів або одиниць, виокремлення яких залежить від концептуальної позиції дослідника. Так, наприклад, А. Ватерман одиницями особистісної ідентичності вважає засвоєні індивідом цілі, цінності та переконання, які є основою для визначення сенсу життя.

Дж. Мід, Г. Тешфел, Дж. Тернер, інші представники соціально-психологічного напрямку в якості одиниць особистісної ідентичності розглядають різні види Я-концепції: соціальну та індивідуальну, зовні задану та внутрішньо вироблену тощо. Е. Еріксон і Дж. Марсія виокремлюють різні статуси ідентичності, які характеризують етапи її розвитку: досягнута ідентичність (найбільш розвинута форма ідентичності, яка свідчить про успішне проходження кризи ідентичності); передчасна ідентичність (характерна для людини, яка не пережила кризи ідентичності і пасивно сприйняла цінності та переконання батьків, інших значущих людей); дифузна ідентичність (невизначеність, розмитість інтересів, цілей і переконань); мораторій (стан кризи самовизначення).

Л. Шнейдер [73, 37] пов'язує ідентичність з самосвідомістю і визначає її як «складний феномен, складну психічну реальність, що охоплює символічні і раціональні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні і філогенетичні підстави. Ідентичність є психічним компонентом самосвідомості, що формується й існує у світі людини. Ми знаємо, хто ми, усвідомлюємо свою ідентичність у світі людей, професій, націй тощо».

На думку Л. Шнейдер, ідентичність реалізується в деяких формальних проявах, що дозволяє припустити наявність психолого-феноменологічного комплексу ідентичності, найважливішими складовими якого є спілкування, досвід і мовлення. Перше об'єднує терміни, які інтегрують те, що відбувається з людиною в соціально-психологічній реальності, друге – те, як людина осягає суть світу і подій, що в ньому відбуваються. Саме поєднання досвіду, спілкування, мови, на думку Л. Шнейдер, породжує унікальну, самобутню сутність людини, що є ідентичністю. Спілкування і досвід детермінують ідентичність; механізмами, що її породжують, є самовизначення, самоорганізація і персоналізація; виконавчим механізмом є ідентифікація і відчуження. Реалізується ідентичність у певних ситуаціях і стосунках; мова репрезентує ідентичність, породжуючим механізмом є пам'ять, виконавчим – рефлексія; реалізується ідентичність, що репрезентується, в образі Я.

У розумінні О. Соколової, «ідентичність – це стійке переживання тотожності Я в часі і просторі. Воно передбачає автентичність самосприйняття, високий рівень інтеграції часткових динамічних і суперечливих образів Я в єдину зв'язану систему, завдяки чому оформляється і зберігається стійке, узагальнене і цілісне індивідуально-особистісне самовизначення, що підтримується і поділяється спільнотою значущих інших» [1, 29].

Ідентичність передбачає самовизначення стосовно базових стосунків Я з соціальним оточенням. Тому відповідно до функцій, які виконує ідентичність у життєдіяльності особистості, розрізняють декілька її видів: статеву, морально-ціннісну, етнічну, професійну, вікову й ін.

У контексті визначення сутності ідентичності та її психологічних характеристик важливими є погляди А. Кроніка на суб'єктивну картину життєвого шляху особистості [49]. Поняття суб'єктивної картини життєвого шляху вперше використав Б. Ананьєв. Дослідник виокремив низку

характеристик цього феномену: 1) суб'єктивна картина життєвого шляху є найважливішою характеристикою самосвідомості особистості; 2) в ній відображено віхи соціального й індивідуального розвитку; 3) вона завжди розгорнута в часі; 4) фіксує у біографічно-історичних датах головні події життєвого шляху, пов'язує в єдиній системі відліку біологічний, психологічний і історичний час.

Аналіз суб'єктивної картини життєвого шляху дає підстави співвіднести це явище з динамічним становленням ідентичності. У цих характеристиках розкривається процес формування ідентичності як динамічний, соціокультурний, опосередкований часом і конкретним життєвим простором. Центральне явище в суб'єктивній картині життєвого шляху – подія, яка розуміється як те, що вносить зміни у свідомість людини. Виділені А. Кроніком види подієвих зв'язків (реалізовані, актуальні, потенційні) також окреслюють напрями розвитку самосвідомості, переходи від однієї ідентичності до іншої внаслідок життєвих подій.

Отже, у сучасній психологічній науці ідентичність трактується як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, власної цілісності і тотожності в часі. Ідентичність – це відносно стабільне внутрішнє переживання безперервності і тотожності особистості, що існує в контексті безперервного розвитку і виконує адаптаційну й організуючу функції. Як динамічне утворення, цей феномен змінюється впродовж усього життя людини, забезпечуючи можливість бачити життя в аспекті його протяжності, органічного переплетення минулого, теперішнього і майбутнього. Ідентичність досліджують різні психологічні напрями, у кожній з яких акцентовано на певних її характеристиках:

- ідентичність суб'єктивно переживається як тотожність і безперервність власного існування в просторі і часі, у взаємодії з самим собою й іншими людьми;

- виокремлено види ідентичності за різними критеріями: за спрямованістю на себе (фізіологічна, гендерна, особистісна), за спрямованістю на соціум (соціальна, професійна, рольова, етнічна);

- ідентифікація – процес, що забезпечує формування ідентичності;

- ідентичність кваліфікують як явище, що забезпечує баланс стійкості та гнучкості самосвідомості особистості;

- ідентичність є результатом усвідомлення своєї тотожності зі значущими іншими людьми і самим собою, наслідком взаємодії особистості з соціумом, з якого вона запозичує певні погляди і ціннісні орієнтації, зберігаючи при цьому свою унікальність і суб'єктність;

- пошук тотожності, яка становить суть ідентичності, за своїм змістом співвідноситься з Я-образами, оскільки саме усвідомлюваний Я-образ порівнюється з тими еталонами, ідеалами, до досягнення яких прагне людина;

- Я-образи містять у собі не лише пізнавальну складову (знання про своє Я), але й афективний аспект, пов'язаний із самооцінкою і ставленням до себе;

- процес формування ідентичності може відбуватися як на свідомому рівні, так і на несвідомому, що відповідає рівневій структурі самосвідомості;

- будучи проявом самосвідомості, ідентичність відображає процесуальний характер життєдіяльності людини, що містить єдність динамічності і стабільності.

1.2. Гендерна ідентичність особистості в контексті психологічних досліджень

Тема гендеру є особливо актуальною з огляду на те, що складає фундаментальну характеристику особистості, її віднесеність до певного

соціокультурного типу жінки або чоловіка. Дослідження категорії «гендерна ідентичність» зумовлює з'ясування змісту поняття «гендер».

Із розвитком досліджень у психології термін «гендер» позначає біологічні, соціальні та особисті маскулінні й фемінні особливості учнів, батьків, педагогів та їх взаєностосунків. Для більш детального розгляду й розмежування біологічних, фізіологічних характеристик статусних позицій, психолого-педагогічних особливостей використовують біологічний і соціокультурний підходи в гендерних педагогічних дослідженнях.

Найбільш відомою у гендерній теорії є парадигма соціального конструювання гендеру, яка передбачає дослідження гендерної культури, формування механізмів створення понять мужності й жіночості. За теорією Т. Титаренко, поняття «гендер» є складним соціально-культурним процесом конструювання суспільством відмінностей у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках, а також, як власне результат цього процесу – «сформований соціальний конструкт» [53, 162].

О. Нугаєва вважає, що теорія соціального конструювання гендеру ґрунтується на двох постулатах:

- а) гендерна ідентичність формується сім'єю та різними інститутами, зокрема й засобами масової інформації, у процесі соціалізації людини;
- б) гендер конструюється самими індивідами на рівні свідомості [56, 23–24].

Підґрунтям цієї теорії є диференціація біологічної та соціальної статі, що базується на відмінностях ознак жіночості та мужності, при цьому поняття «жіночість та мужність» розглядаються як суспільна детермінація, що є однією з форм соціально-культурних ролей.

Друга теорія – це розуміння гендеру як мережі, структури чи процесу, тобто гендеру як стратифікаційної категорії в сукупності інших категорій. Про цю особливість гендеру в соціолінгвістичному аспекті зазначають Д. Ісаєв, В. Каган [37, 85].

Третя теорія – розуміння гендеру як культурного символу. Чоловіче й жіноче на онтологічному та гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: чоловіче – раціональне, духовне, божественне, культурне; жіноче – чуттєве, тілесне, гріховне, природне. Чоловіче чи те, що ототожнюється з ним, вважається позитивним і значущим, а жіноче – негативним, вторинним [33, 93].

Отже, однією з ліній аналізу нашого дослідження є гендер як стать соціальна. О. Кікінежді, узагальнюючи та систематизуючи західні підходи до цього визначення, виокремлює кілька «позицій» за інтерпретацією категорії «гендер». У гуманітарній парадигмі гендер розглядається як стратифікаційна категорія, соціальний конструкт, суб'єктивність, ідеологічний конструкт, мережа, технологія, культурна метафора [33]. Таким чином, поняття «гендер» співвідноситься з поняттям «соціальна стать людини». Сенс цього поняття полягає в ідеї соціального моделювання або конструювання статі.

Ідентичність є одним із психологічних феноменів, розглянутих в аспекті соціалізації й адаптації до умов різних сторін життєдіяльності. При цьому істотне місце приділяється статевій ідентифікації, яка викликає інтерес вчених у різних галузях знань: філософії, медицині, педагогіці, психології. Цей інтерес викликаний тим, що кожна людина може переживати внутрішню кризу, пов'язану з необхідністю встановлення заємозв'язку між соціальними змінами й власною ідентичністю. І. Кон визначає ідентичність як образ Я, як систему установок індивіда, в якій існує кілька вимірів, за якими можна визначити рівень розвитку ідентичності. До таких аспектів відносяться: ступінь когнітивної складності, послідовність, стійкість. Ступінь когнітивної складності ідентичності зростає послідовно від молодших вікових періодів до старших. Це дозволяє в ранній юності інтегрувати уявлення про себе, виділити та усвідомити приховані психологічні детермінанти поведінки [35].

На думку Ю. Василькової, існує велика кількість соціально-історичних та індивідуально-психологічних варіантів та варіацій чоловічого і жіночого характеру та стилю життя, які визначають траєкторії життєвого шляху та

конструюють статеву ідентичність. Так, чоловіків і жінок розрізняють за низкою морфологічних характеристик, у тому числі за розмірами тіла [8].

Виражені статеві відмінності існують і в конституції тіла. Жіночому організму властиві деякі функції, які відсутні у чоловіків – менструація, вагітність, лактація, наявність передменструального синдрому, що впливає на поведінку і чутливість. Жінки залежні від місячного циклу. У них навіть можна спостерігати те, що у тварин називають зимовою сплячкою (потреба у сні, схильність до самоти, почуття пригніченості, зниження статевої потреби). З появою менструацій відбувається чітке усвідомлення відмінностей між чоловічим і жіночим тілом. Дівчата починають задумуватися над своєю майбутньою роллю дружини і матері.

Різними є візуальні можливості чоловіків і жінок. Жінки гостріше бачать, у тому числі й в темноті, мають кращу зорову пам'ять. Дівчата перевершують юнаків у сприйнятті кольору і кольорових відтінків. Відрізняється описування кольорової гами (чоловік називає базові кольори, жінки, окрім цього, – відтінки). Порушення сприйняття кольору (дальтонізм) властиві 5–8% чоловіків і лише 0,1% жінок. Чоловіки і жінки відрізняються за гостротою слуху – нижчі частоти (нижче 1800 Гц) краще чують чоловіки, а вищі – жінки.

Відмічена тенденція більшої диференційної чутливості до звукових і світлових стимулів у жінок порівняно з чоловіками. Жіночий мозок наділений здатністю розділяти звуки, відносити їх до різних категорій і приймати рішення щодо кожного з них [11].

Серед психофізіологічних характеристик особливу роль відіграють властивості нервової системи. Вивчення статевого диморфізму за цими показниками встановило перевагу жінок за рухливістю процесу збудження і перевагу чоловіків за силою нервової системи. Властивості нервової системи розглядаються як біологічна основа темпераменту і деяких рис особистості. Відсутність вираженого статевого диморфізму з цих показників служить

підтвердженням того, що біологічна стать однозначно не визначає психологічну стать дитини.

Д. Данильченко описує здібності чоловіків і жінок рівноцінними, але не однаковими. І проявляються вони по-різному внаслідок різної спрямованості інтересів. Відомо, що на ранніх етапах (до 7 років) дівчата зазвичай випереджають хлопчиків в інтелектуальному розвитку. Але в більш пізньому віці середні показники IQ чоловіків і жінок не відрізняються [19].

Жіноча перевага у вербальних функціях відрізняється з дитячого до зрілого віку, дівчатка в середньому починають говорити раніше від хлопчиків, користуються більшим словниковим запасом, проявляють тенденцію до довших і більш зрілих за своєю структурою речень. Вони також швидше просуваються в навчанні читанню.

Майже у всіх дослідженнях беруть до уваги чинник статі, тому накопичено багато даних про відмінності психологічних характеристик у чоловіків і жінок. Зокрема, досліджено наявність варіацій у здібностях. Ще А. Гезелл виявив, що у юнаків порівняно з дівчатами краще розвинена велика моторика, а в дівчат – дрібна [5].

Уявлення про особливості жіночої і чоловічої психології, їх призначення і спрямування модифікуються під впливом соціального й економічного розвитку, зміни світогляду, утвердження гендерних відносин. Однак, міжстатеві відмінності неможливо ігнорувати, оскільки вони позначаються на всіх індивідуальних особливостях.

Маскулінність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі. Статева ідентичність – аспект статевої свідомості, який описує суб'єктивне переживання людиною себе як представника певної статі. Соціальним вираженням статевої ідентичності є статева роль – система стандартів, приписів, очікувань, якою повинна бути дитина (людина), щоб її визнавали як хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку).

Гендерна соціалізація передбачає опанування певною системою диференціації статевих ролей (розподіл праці за ознакою статі, специфічні статево-рольові приписи, права та обов'язки чоловіків та жінок, шлюбно-родинні норми поведінки, стереотипи маскулінності/фемінності) [43].

Вивчаючи проблеми статі, зарубіжні науковці послуговуються термінами: *sex*, якщо йдеться про біологічні основи поведінки, і *gender*, коли мають на увазі соціокультурний зміст поведінки. На думку Т. Говорун [11], стать як біологічне явище (*sex*) стосується індивідуальних характеристик: вона визначається в момент зачаття людини, її неможливо змінити. Проте приймати або відкидати свою стать, переживати її як благо чи покарання людина може під впливом культурно-соціальних чинників: очікувань батьків, уявлень про призначення власної статі, її цінності тощо. Тому природні основи поведінки можна посилити або загальмувати, однак це може ослабити продуктивність людської діяльності і призвести до виникнення неврозів.

Стать як соціокультурний зміст поведінки (*gender*) зумовлюють чинники зовнішнього середовища: виховання, найближче оточення. Біологічна стать і психологічний складник пов'язані неоднозначно: чоловік може мати жіночий характер, а жінка – поводитися по-чоловічому. Щоб людина прийняла, усвідомила свою стать і навчилася використовувати її ресурси, необхідна статево-рольова соціалізація – засвоєння в онтогенезі пов'язаних зі статтю ролей, цінностей, форм поведінки і діяльності [10].

З точки зору гендерних стереотипів виділяють бінарні опозиції, стереотипно приписувані чоловікові-жінці (табл. 1.1) [43, 62-63].

Таблиця 1.1

Гендерні стереотипи в сучасній культурі

Судження	Когнітивні ознаки концептів, співвідносні з гендерними стереотипами
Чоловічі гендерні стереотипи (стереотипи маскулінності)	
1. Успішний чоловік повинен володіти привабливою зовнішністю	Концепт «чоловік»: зовні привабливий; з гарною фігурою; добре одягнений; охайний.
2. Чоловік повинен бути мужнім	Мужній; чесний; цілеспрямований; сильний; одує сім'ю; піклується про жінку; доглядає за жінкою; захищає; герой; «мужик»: богатир.
3. Чоловік володіє перевагою над жінкою (домінує)	Зраджує жінці; грубий; нахабний; владний
4. Чоловіка відрізняє особлива сфера інтересів та професійної діяльності	Служить в армії; займається спортом; дивиться телевізор; п'є; курить; заробляє гроші; їздить на автомобілі; «мужик»: моряк; працює в поліції
5. Чоловік – це тварина	Погано пахне; «мужик»: хропить; чавкає
6. Чоловік повинен реалізувати свою сексуальну активність	Зраджує жінці
Жіночі гендерні стереотипи (стереотипи фемінінності)	
1. Жінка слабка, залежна від чоловіка, але повинна цю залежність долати, повинна бути сильною	Слабка стать; особа жіночої статі; це людина, але трохи гірше чоловіки
2. Жінка повинна затвердити себе шляхом завоювання чоловіки за допомогою хитрощів, спокушання	Лисиця; змія; обманщиця; коханка; співмешканка; підступна; порочна; «впливає на чоловіка»; є предметом сексуального інтересу для чоловіків; «змагається за чоловіків з іншими жінками», порочна

Продовження таблиці 1.1

3. Жінку відрізняє дурість, для мислення характерна «жіноча логіка»	Дивна; дурна; нелогічна
4. Всі жінки балакучі	Каже зайве
5. Для жінки важлива зовнішня привабливість	Справляю дуже гарне зовнішнє враження; шикарна; захоплива; чарівна; божественна; чудова; королева; струнка; фігура; ставна; ладна
6. Жінку відрізняє особлива сфера інтересів та професійної діяльності, тим не менш, професійні інтереси жінки поширюються на ті, які традиційно були тільки чоловічими	Готує; пере; прибирає будинок; шиє; в'язання; ділова; лікар; вчителька; будує кар'єру
7. Для жінки характерна підвищена емоційність і чутливість	Пристрасна; зла; душевна; розуміє людей

Як стверджує О. Кочарян, гендерні стереотипи, по-перше, орієнтують чоловіків і жінок на різні життєві стратегії, а також пропонують різні шляхи і способи самореалізації, а це визначає нерівноцінні соціальні позиції чоловіків і жінок. Типово жіночі якості особистості, сімейні ролі, репродуктивний характер діяльності – все це применшує соціальний статус жінки в системі суспільного устрою. Якості «справжнього чоловіка», професійні успіхи, творча праця – всі ці складові визначають високий соціальний статус, престиж і суспільне визнання. По-друге, гендерні стереотипи спонукають чоловіків і жінок в ситуаціях взаємодії вибудовувати не рівноправні, паритетні відносини, а субідрядні, взаємно доповнюючі, комплементарні відносини, при яких чоловіки, що володіють більш високим суспільним статусом, виконують лідируючу роль і займають домінуючу позицію.

Формування індивідуальних гендерних стереотипів відбувається в процесі соціалізації дитини через засвоєння суспільного досвіду. Основну

роль відіграють статево-рольові уявлення. Вони безпосередньо впливають на формування статевої ролі і статевої ідентичності, будучи когнітивною структурною частиною цих елементів психологічної статі.

На основі статево-рольових уявлень (стереотипів), як пише М. Мід, засвоєння статевої ролі (ідентичностей) «формується статева самосвідомість індивіда – усвідомлення себе чоловіком чи жінкою і необхідності виконання відповідних соціальних ролей. Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий – як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний» [54, 117].

Таким чином, гендерну ідентичність можна визначити як переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). При цьому потрібно розрізняти статево-рольову ідентичність та гендерну. Людина може володіти чітко визначеною статево-рольовою ідентичністю та, водночас, мати труднощі із гендерною ідентичністю, переживати невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам.

Гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає заміною статі [5, 134-135]. Відмінності в успішності юнаків і дівчат з точки зору статево-рольового підходу можна пояснити тим, що юнаки схильні до імпульсивної поведінки – вони шумні, поводяться гірше, – а дівчата більш розсудливі та пасивні, вони більше стараються, тому краще вчаться і поводяться.

Суспільство висуває різні вимоги до статей, з огляду на що їх ставлення до навчання відрізняється: хлопцям, які погано вчаться, після закінчення школи можна працювати вантажником, підсобником, укладачем доріг, у сільському господарстві тощо, тобто там, де в першу чергу потрібна фізична сила. Дівчині без освіти знайти роботу значно важче і вона буде

менш оплачуваною. У концепції статево-рольового виховання такі чинники, як розподіл професійних і соціальних ролей у суспільстві, на ринку праці, відмінності у статусах чоловіків і жінок, гендерна рівність, вплив гендерних стереотипів фактично залишаються поза увагою [19, 93].

Відмінність між статево-рольовим вихованням і розвитком гендерної ідентичності можна сформулювати так: якщо статево-рольове виховання ґрунтується на тезі «немає просто людини, а є тільки чоловік та жінка», то розвиток гендерної ідентичності на іншій – «немає тільки жінки чи чоловіка, а є просто людина, особистість» [22, 152]. На рис. 1.1. показано взаємозв'язок між розвитком гендерної ідентичності і статево-рольовим вихованням (за Т. Демидовою).

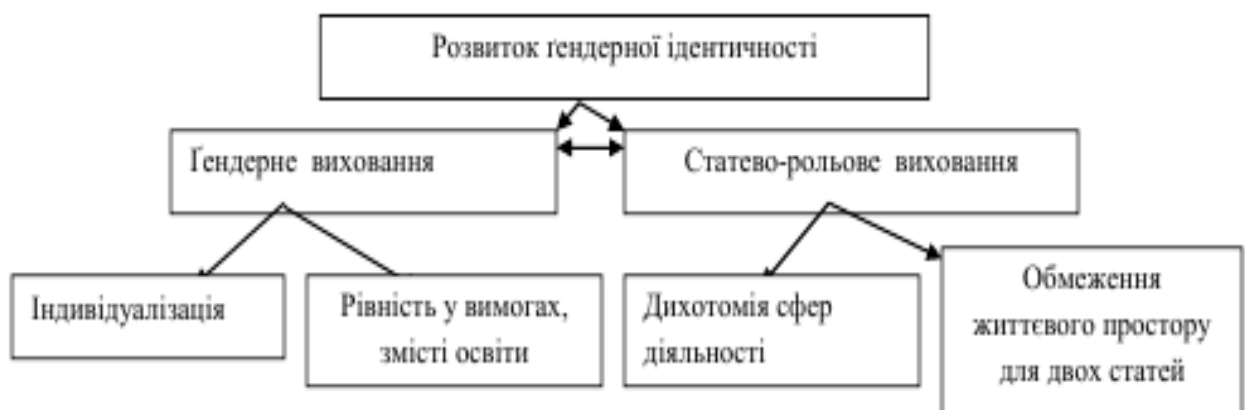

Рис.1.1. Взаємозв'язок між розвитком гендерної ідентичності і статево-рольовим вихованням

На думку Д. Радьяра, ідентичність функціонує на кількох рівнях. На основі цих рівнів можна простежити генезис гендерної ідентичності. Першим рівнем є біологічна самість, яка засвідчує родову та видову сутність людської істоти. Другий рівень розвитку самості – культурний, який передбачає ототожнення індивіда з власною діяльністю та суспільним досвідом. Третій рівень – соціокультурний. Четвертий – індивідуальний рівень самості, який відображає здатність індивіда до самоактуалізації. Найвищим рівнем

розвитку є надіндивідуальна самість, яка відображає надособисті, духовні діапазони свідомості [39].

Е. Еріксон розглядав процес розгортання гендерної ідентичності через послідовність стадій відповідно до епігенетичного принципу дозрівання (положення про біологічну зумовленість проходження восьми стадій особистісного розвитку, універсальних для всього людства). Кожна стадія супроводжується кризою, яка обумовлена фізіологічним дозріванням та суспільними вимогами до особистості на даному етапі.

Життєвий цикл, за Е. Еріксоном, включає вісім стадій розвитку особистості: від народження до глибокої старості. Становлення ідентичності особистості може проходити нормально, але є можливою і аномальна лінія розвитку.

Отже, гендерна ідентичність – базова структура, яка включає статеву, статеворольову, сексуальну ідентичність. Це внутрішня структура, що створюється у процесі розвитку, яка дозволяє індивіду організувати «образ Я»

та соціально функціонувати у відповідності до статі та гендеру, що сприймається. Вона створюється в результаті складної взаємодії природних задатків та відповідної соціалізації. Гендерна ідентичність – єдність поведінки і самосвідомості індивіда, що зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Становлення гендерної ідентичності в юнацькому віці

Юнацький вік на, думку психологів, поділяється на ранню юність (14/15-17-18 років) та пізню юність (18-25 років) і є перехідним періодом від підлітковості до дорослості. Оскільки, гендерна ідентичність формується активно саме в період ранньої юності, то ми будемо описувати саме його. У період ранньої юності школяр опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя.

Як відомо, в 15–17 років фізіологічне і психологічне формування людини ще остаточно не завершене. У цьому віці триває інтенсивний розвиток пізнавальних здібностей людини, вона сприймає і переробляє великий обсяг інформації. Ускладнюються психологічні та міжособистісні стосунки з ровесниками і дорослими.

Соціальна ситуація розвитку гендерної ідентичності в старшому шкільному віці визначається тим, що школяр стоїть на порозі вступу в самостійне життя. Постає проблема самовизначення, вибору свого життєвого шляху. З'являється повага до них, інтерес до їхньої діяльності, що диктується необхідністю життєвого і професійного самовизначення, свідомим та активним виявом і ствердженням власної особистісної позиції. Змінюється і ставлення до однолітків: розширюється коло спілкування, яке має характер інтимної дружби, а одночасно підвищується вибірковість особистісних контактів [57].

Характерна боротьба за право мати власні цінності, ідеали, моральні установки. Прагнення до такої незалежності часто супроводжується проявами максималізму (прийняття цінностей, які протилежні цінностям дорослих) [32].

Рання юність – вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до майбутнього дорослого життя, до вибору спеціальності, до безпосереднього оволодіння нею, до виконання відповідальних соціальних функцій. Взаємовідносини в ранній юності стають складнішими, ніж в підлітковому віці. Одна з особливостей ранньої юності – перебудова взаємин з дорослими. Взаємини з дорослими стають більш рівними і менш конфліктними. Спілкування з дорослими відбувається на рівні довіри. Старшокласники хотіли б бачити в батьках друзів і радників. Школярі потребують допомоги старших. У них виникає особливий інтерес до спілкування з дорослим, оскільки окремі питання вони взагалі не можуть обговорювати з однолітками, тому що їм не вистачає досвіду. В ранньому юнацькому віці переважають такі теми спілкування з дорослими: вибір професії, життєві перспективи, навчання, взаємини з оточуючими, захоплення, питання моралі. Також диференціюються теми, які обговорюються з батьком і матір'ю, залежно від їх компетентності. Старшокласники, незалежно від статі, більш відкриті з матір'ю, ніж з батьком. Спілкування з батьками ділиться на особисте і ділове [56, 10].

Важливе місце в розвитку гендерної ідентичності старших школярів посідає середовище ровесників. Для юнацького віку характерна потреба в належності до певної групи, яка часто пов'язана з конформізмом. Разом з тим зростає індивідуалізація спілкування, яка проявляється у вимогливості до друзів. Більше того, дружба є важливою цінністю для старшокласників. Спілкування з ровесниками виконує інші функції, ніж спілкування з дорослими. Спілкування з ровесниками носить інтимно-особистісний характер [37].

Центральним новоутворенням в юнацькому віці є особистісне самовизначення – «потреба юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом з усвідомленням себе як члена суспільства, свого місця в житті» [козлов].

Саме тому старший шкільний вік завжди пов'язаний із пошуком відповідей на запитання: «Яким бути?» (морально–особистісний вибір), «Який сенс життя?» (екзистенційний вибір) і «Ким бути?» (професійний вибір). Ці завдання розв'язуються одночасно і взаємозалежно. Внутрішньою суттю цих завдань є рух від дитячої залежності до дорослої відповідальності.

Крім самовизначення, новоутворенням старшого шкільного віку є новий рівень самосвідомості, а саме «відкриття внутрішнього Я, виникнення цілісної концепції Я та цілісного, в основному науково і теологічно обґрунтованого, світогляду» [57]. У старшому шкільному віці у розвитку самосвідомості відбуваються суттєві зміни, які характеризують перехід на якісно новий рівень.

Основний чинник гендерної ідентичності старшокласника – відкриття власного світу, яке проявляється в формі переживання своєї індивідуальної цілісності та неповторності. Внутрішній світ стає цінністю. Здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості. На думку Е. Еріксона, юнацький вік будується навколо кризи особистісної ідентичності – почуття індивідуальної самототожності, єдності. Індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, вибирає із варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм. Рівень ідентичності тісно зв'язаний з індивідуально-особистісними рисами старшокласників [74].

Дж. Марсія виділив етапи розвитку ідентичності молодого людини, які визначаються мірою професійного та особистісного самовизначення.

1. На етапі «невизначеної (розмитої) ідентичності» індивід ще не виробив яких-небудь чітких переконань, не обрав професію та не зіткнувся з кризою ідентичності.

2. Дострокова (передчасна ідентифікація) має місце тоді, коли індивід включився у відповідну систему відносин, але зробив це не самостійно та обдуманно, а на основі чужих думок чи наслідуючи авторитетний приклад.

3. Етап «мораторію» характеризується нормативною кризою самовизначення, коли індивід вибирає із багаточисельних варіантів розвитку той єдиний, котрий може вважати своїм.

4. На етапі «досягнутої, зрілої ідентичності» криза успішно завершена і молода людина від пошуку себе перейшла до практичної самореалізації [79].

Дана послідовність етапів є досить умовною, оскільки юнак з невизначеною ідентичністю може вступити в стадію мораторію і потім досягнути зрілої ідентичності, але може також назавжди залишитись на рівні розмитої ідентичності чи піти шляхом дострокової ідентифікації, відмовившись від активного вибору та самовизначення [48].

Було виявлено, що високий рівні формування ідентичності корелюють із більш високою самоповагою. Разом з тим, поняття «зрілої ідентичності» і самі його критерії не однозначні. Особливості індивідуального розвитку залежать від багатьох соціальних чинників, які можуть впливати на динаміку розвитку ідентичності. Наприклад, молодь, що працює, швидше досягає зрілої ідентичності, ніж ті, хто вчиться у ВНЗ, ПТНЗ тощо [46].

Становлення ідентичності носить соціальний характер, тому важливо сприяти формуванню адекватної та позитивної ідентичності, надаючи особистості необхідну психологічну підтримку, вказуючи ефективні шляхи самореалізації, пропонуючи дійсно значущі об'єкти для ідентифікації, забезпечуючи свободу вибору та волевиявлення.

Існують статеві розбіжності особистісної значущості сфер реалізації юнаків і дівчат: навчально-професійної чи комунікативної. Ядро особистості і самосвідомість юнака більшою мірою залежить від його професійного самовизначення та досягнень у вибраній сфері діяльності. Традиційне уявлення про жіночність надає більшого значення сім'ї, тому для дівчат важливішими є міжособистісні стосунки. Проте, індивідуальні розбіжності

становлення ідентичності мають більше значення, ніж вікові та статеві. Наявність саме внутріособистісних передумов та сприятливий соціальний вплив є чинниками розвитку гармонійної особистості.

Суттєво відрізняються навчальні інтереси юнаків і дівчат. З предметів, які не подобаються, у юнаків на перших місцях – іноземна мова, астрономія, суспільствознавство, а у дівчат – фізика, географія, астрономія. Серед тих, хто добре встигає з математики, більше юнаків, ніж дівчат; серед тих, хто добре встигає з літератури та іноземних мов більше дівчат, ніж юнаків. Загалом дівчата перевершують юнаків у шкільних предметах, що залежить від вербальних здібностей, пам'яті, швидкості сприйняття [52].

Відмінність інтересів проявляється у професійній спрямованості: дівчата мріють про професії, пов'язані з людськими стосунками – лікаря, вчителя, актора, тобто віддають перевагу гуманітарним професіям, а юнаки, які краще почуваються серед предметів, мріють про технічні професії – водія, інженера, винахідника тощо. З часом ці установки реалізуються на практиці: у бізнесі жінок менше, ніж чоловіків, оскільки підприємництво пов'язане з прийняттям рішень, лідерством, відповідальністю, ризиком. Ці моменти не є виграшними для жінок. Крім цього, у жінок слабша установка на кар'єру.

Суттєво відрізняються юнаки і дівчата у сфері спілкування. Існує суто жіночий і яскраво виражений чоловічий стиль спілкування. Жінка відчуває себе впевненою, обговорюючи з кимось свої переживання. Чоловік відчуває себе спокійніше, дотримуючись дистанції з партнеркою, оперуючи не розпливчастими емоціями, а чіткими фактами і зрозумілими висловлюваннями.

Така особливість спілкування закладається з дитинства. У дівчини потреба в спілкуванні, довірі, емоційному теплі прокидається значно раніше, ніж у юнаків, і виражена сильніше, ніж чуттєво-еротичний потяг. Для дівчат більше виражена потреба в інтимній дружбі з ровесницями. У стосунках із юнаками вони також відчуваються більш невимушено, вільно і впевнено, ніж

юнаки з дівчатами. Дівчата більш сентиментальні, раніше переживають почуття закоханості, раніше осмислюють світ по-дорослому.

Дівчата гостріше переживають самотність і відчують потребу в співчутті та підтримці, швидше виявляють страх і тривогу, більш вередливі і слізливі, чутливіші до нарікань і заохочень. Дівчата в групі співпрацюють і важко з першого погляду виділити в такій групі лідера. В групах хлопчиків утворюється ієрархія, в якій є лідер. Кожний хлопець бореться за те, щоб підвищити свій статус у групі. Влада і статус мають найвищу цінність у групі юнаків [35].

У соціальній поведінці юнаки характеризуються вищим рівнем розвитку таких рис, як агресивність і домінантність, а дівчата – дружелюбність і контактність. Існує чимало доказів того, що чоловіки більш схильні вдаватися до відкритої фізичної агресії. Для жінок характерні різні прояви непрямой опосередкованої агресії. Жінки розглядають агресію як засіб вираження гніву і зняття стресу, чоловік – як інструмент, модель поведінки, до якої вдаються для отримання соціальної і матеріальної винагороди. Для чоловіків характерна виражена тенденція до незалежності, а жінки орієнтовані на взаємозалежність, яка в контексті авторитарного суспільства часто трансформується у залежність.

Жінки більшою мірою соціально орієнтовані, краще усвідомлюють ті зв'язки, які об'єднують людей і роблять їх спілкування довірливішим. Чоловіки ж прагнуть до незалежності через уникнення залежності [64, 157].

Відбиток статі має і формування основних підструктур характеру, зокрема, образу Я. У дівчат глибше, ніж у юнаків, інтерес до внутрішнього світу інших людей. У них раніше виникають складні форми рефлексії, почуття амотності, сильніша потреба у взаєморозумінні, психологічній близькості. Вони частіше пишуть щоденники, вірші. Дівчата більш схильні до співпереживання. В них більша потреба в тісному задушевному контакті, їм дуже потрібна людина, якій можна все розповісти, поділитися своїми думками і настроями. Дівчата чутливіші й ніжніші, ніж юнаки. Вони

комфортніші й догматичніші, більш схильні до невротизму і тривожності, більше піддаються навіюванню, орієнтуванню на чужу думку. У жінок більш виражена потреба в безпеці, що проявляється вже в дитячому віці.

Юнаки впевненіші в собі, ніж дівчата. Психологи дійшли висновку, що самовпевненість закріплюється в чоловічій психології завдяки очікуванням соціуму: чоловіча поведінка, сповнена сумнівів і вагань, безжально висміюється, і, навпаки, всіляко заохочується вияв непохитності, рішучості. Юнаки намагаються досягти чогось самотійно, хочуть відчувати силу і міць влади. Жінка хоче досягати чогось разом з чоловіком, щоб відчути гармонійність стосунків чи шлюбу [67].

Отже, в ранній юності складаються всі передумови для досягнення гендерної ідентичності: завершується фізичне і статеве дозрівання, відбувається перехід до формального абстрактного мислення, що дозволяє узагальнити і оцінити власний життєвий досвід, осмислити інформацію, яка поступає із зовнішнього світу та сформувати адекватний образ Я.

В старшокласників удосконалюється емоційно-вольова регуляція поведінки та самоконтроль діяльності. Молода людина усвідомлює свою самототожність, може виділити у самосвідомості зміст власної гендерної ідентичності. Провідне місце у формуванні гендерної ідентичності юнаків і дівчат належить сім'ї. Вона відіграє основну роль у соціалізації сексуальності людини, у вихованні культури міжстатевих взаємин.

В психології накопичена велика кількість даних про роль сім'ї у розвитку та формуванні особистості юнаків і дівчат. Сучасними вченими доведено існування прямого зв'язку між взаємовідносинами дитини з батьками і її самосприйняттям, тобто характер людини формується в сім'ї, психологічний клімат якої стає для неї середовищем найближчого соціального оточення.

Сімейне життя знайомить її з різноманітністю взірців і форм поведінки представників обох статей – вербальної та невербальної мови, вчинків і манер, взаємин, установок тощо. Серед завдвнь статевої соціалізації в сім'ї

такі: формування статевої ідентифікації і гетеросексуальної установки; виховання жіночності і мужності; статева просвіта та сексуальне виховання; формування досвіду нестатевої любові; підготовка до виконання подружніх, батьківських ролей у майбутній власній сім'ї [3].

Доведено, що стабільність сімейного середовища є важливим чинником для емоційної рівноваги і психічного здоров'я особистості. Розпад сім'ї, викликаний розлученням або роздільним мешканням батьків, завжди приносить глибоке потрясіння і залишає у дитини міцну образу, яку можна лише пом'якшити. Розлука з одним з батьків може привести до появи у дитини відчуття страху, депресії і низки інших симптомів неврозу.

Важливість міжособистісних стосунків у сім'ї і їх вплив на становлення особистості і поведінки старшокласника полягає в тому, що значущий чинник емоційної рівноваженості і психічного здоров'я людини – це стабільність сімейного середовища. При цьому велике значення має «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, нездатна виховувати, приводить до серйозних порушень в процесі соціалізації юнаків і дівчат. Якщо у останніх погані стосунки з одним або обома батьками, якщо вони не відчують батьківської підтримки, такі діти, ймовірно, поводитимуться агресивно щодо своїх батьків.

Сім'я, на думку Н. Гусак [16], слугує старшокласнику моделлю гетеросексуального партнерства. Любовні і партнерські стосунки містять процеси переносу й ідентифікації. По-перше, людина переносить на партнера моделі об'єктних відносин із власного дитинства, що в підсвідомості перетворює його якоюсь мірою на батька чи матір, та, по-друге, людина ідентифікує себе з власним батьком і з матір'ю чи навіть їх відносинами.

Оскільки сім'я є одним з головних інститутів виховання, то неповна сім'я – це гостра проблема сучасного суспільства. Неповна сім'я – це сім'я, де немає традиційної системи «мати – батько – дитина». Відповідно до Закону

України «Про охорону дитинства», неповною сім'єю вважається сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей). В Україні феномен неповної, найчастіше «материнської», сім'ї – досить поширене явище.

О. Зверева [28] вважає, що неповна сім'я – мала соціальна група, спільно проживаючих одного з батьків і його (її) дітей (дитини), що утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків.

Існування неповних сімей обумовлюється в основному наступними причинами: смертю чоловіка або жінки; відносно широко розповсюдженою позашлюбною народжуваністю; розпадом шлюбів. У зв'язку із цим розрізняють наступні різновиди неповних сімей: осиротіла, позашлюбна, розведена, яка розпалася. Залежно від того, хто з батьків займається вихованням дитини, виділяють: материнські й батьківські неповні сім'ї. За кількістю поколінь у сім'ї розрізняють: неповну просту – мати (батько) з дитиною або декількома дітьми й неповну розширену – мати (батько) з одним або декількома дітьми й іншими родичами. Останні становлять абсолютну більшість серед неповних сімей.

О. Докторович вважає, що майбутні чоловіки, які виховуються без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки, або ж у них формується перекручене уявлення про чоловічу поведінку як агресивну, різку, жорстоку. А в майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються уявлення про ідеал майбутнього чоловіка, їм значно важче буде адекватно розуміти чоловіка й синів. Тому в таких сім'ях буде заздалегідь більше причин для конфліктів, розлучень.

Хлопець, який одержав «охоронне» материнське виховання, нерідко позбавлений необхідних чоловічих рис: твердості характеру, дисциплінованості, самостійності, рішучості. Дівчині спілкування з батьком допомагає формуванню образу чоловіка. Якщо батька в родині немає, то образ чоловіка виходить перекрученим – збідненим або, навпаки,

ідеалізованим, що приводить згодом або до спрощеності в особистих стосунках із чоловіком, або до непереборних складностей. Опіраючись на негативний досвід батьківської сім'ї, чоловік і жінка з неповних сімей легше йдуть на розрив й у власній сім'ї [21].

Дослідження А. Іванцової засвідчують, що юнаки, котрі вирости без батька, є більш агресивними, менш контактними, несхильні визнавати авторитет жінки, раніше починають статеве життя, схильні до частоті зміни партнерів в силу нездатності до стійких стосунків з особами протилежної статі, мають труднощі із статевою ідентифікацією та пошуком власної ідентичності. Дівчата, що вирости без батька, мають викривлені уявлення про шлюб, сімейні відносини та чоловіків, мають проблеми із встановленням контактів з представниками протилежної статі, схильні до раннього статевого життя та нерозбірливі у виборі статевого і шлюбного партнерів [30].

На фоні зростання значення ролі батька як виховного чинника в сучасній ситуації, відсутність у сім'ї батька виявляється для дітей набагато важче, ніж у минулому, коли вся робота з дітьми уявлялася лише «жіночою справою». У зв'язку з цим явищем І. Дементьєва [21] говорить про нову небезпеку для дитини – батьківську депривацію, оскільки не завжди можна замінити роль, яку цей член сім'ї мав би виконувати щодо дитини й усієї сімейної одиниці.

Гіпоопіка з боку матері може викликати звикання дитини до сторонньої турботи, бути причиною фемінізації у хлопчиків. Життя й умови виховання юнаків і дівчат без батька мають явну специфіку й суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї. Навіть якщо мати намагається заповнити відсутність батька й робить усе можливе, щоб поєднати ролі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати одночасно обидві батьківські позиції – материнську й батьківську. Такі умови життя дитини будуть відображені в особливостях її статевої ідентифікації, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточення, на статево-рольовій поведінці [21].

Більш узагальнено наслідки відсутності батька для становлення чоловічої гендерної ідентичності описує А. Хоніг, наголошуючи, що вона «негативно позначається на статево-рольовому і моральному розвитку, когнітивній компетенції і соціальному коригуванні», тобто охоплює весь особистісний розвиток хлопчика [6]. Щодо джерела цих наслідків, то В. Добреньков і А. Кравченко зазначають, що виховання хлопчиків у сім'ї без батька загрожує появою «невпевненості в собі і страхів внаслідок надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, які замінюють батька» [58]. Типовим прикладом цьому є випадки побудови матір'ю стосунків із сином за аналогом подружніх (хіба що без сексуальної близькості), із яких йому дуже важко виплутатися навіть у дорослому віці.

Домінування материнського виховання в неповній родині визначає специфіку психологічних механізмів розвитку статевої ідентичності юнаків: у них ускладнені статева ідентифікація й формування чоловічих рис характеру; високий ризик розвитку негативної статевої ідентифікації; соціальне очікування й підкріплення не характерних для статі моделей соціалізації. Домінуючі типи материнського виховання в неповних родинях (авторитарна гіперсоціалізація, емоційне відкидання дитини, ставлення до дитини як до «маленького невдахи») впливають на тип статево-рольової поведінки юнаків (емоційне прийняття й вираження фемінних установок і поведінкових стратегій), формують занижене самоприйняття, збільшують інфантилізацію й особистісну незрілість.

Відсутність матері, а саме материнської турботи, як зазначає Дж. Буолбі, майже завжди призводить до затримки психосоціального та інтелектуального розвитку дитини, а також до появи симптомів фізичних та психічних захворювань. Великий вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка відіграє рівень освіченості матері [6].

Функція матері стосовно розвитку статевої ідентичності дитини визначається переважно материнською любов'ю, а батька – його авторитетом. Наявність у родини батька визначається психологічною

необхідністю, що виражається в інстинктивній потребі дитини у «жорсткій батьківській владі». Атмосфера в неповній сім'ї істотно впливає на розвиток статевої ідентичності старшокласника. Відсутність одного з батьків порушує гармонійність розвитку дитини, робить її потенційно більш вразливою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів та проблем. Хоч, інколи, наявність повної родини ще не гарантує гармонійний розвиток особистості, проте створює кращі передумови для цього.

Отже, неповна сім'я є найбільш проблематичною у впливі на формування підростаючої особистості. Відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації особистості. Також характерними для юнаків і дівчат, що зростають в неповній родині, серед несприятливих характеристик стають: постійне відчуття себе нещасливими, невпевненість у майбутньому, підвищена роздратованість, недостатній розвиток статевої ідентичності.

2.2. Особливості сприйняття гендерних ролей молоддю

Опанування людиною гендерних ролей відбувається в процесі соціалізації, що розгортається у контексті певної соціальної системи з характерними для неї традиціями, цінностями, нормами та уявленнями про соціально-рольову взаємодію представників обох статей. Гендерну соціалізацію Т. Говорун [17] розглядає як процес засвоєння та відтворення актуальних для даного суспільства нормативів поведінки представників певної статі. Такої думки дотримується й П. Горностай [15], який під гендерно-рольовою соціалізацією розуміє не тільки процес засвоєння гендерних ролей та суспільних очікувань щодо них, а й формування в особистості відповідних цим ролям психологічних характеристик.

Шлях до норм статево-рольової поведінки відкривається людині через розуміння, сприймання і усвідомлення нею своєї статі та засобом ідентифікації, формуванням статевої ідентичності, коли особистість співвідносить себе з певною статтю та відповідним репертуаром гендерних ролей [13]. Науковці доводять, що багатосторонньому та багаторівневому розвитку сприймання ролей, зокрема гендерних, послуговує організація перцептивної діяльності для вивчення якої в період юнацтва важливим є знання щодо впливу спілкування та комунікації на соціальне сприймання та пізнання (Г. Андрєєва, О. Бодальов, А. Брушлінський та ін.); розвиток в юнацькому віці соціальних (О. Власова) та соціально-перцептивних (Т. Білавина, А. Березіна, І. Іванова) здібностей, а також дослідження механізмів міжособистісного розуміння у процесах соціалізації (І. Степанова, Ф. Фомічєв, І. Коган, Т. Дадаєва) тощо.

Як стверджує В. Татенко, соціалізація передбачає долучення людини до світу культури шляхом засвоєння спільно здобутого, накопиченого й узагальненого досвіду людства, дотриманням загальноприйнятих у соціумі норм і правил поведінки, формуванням у неї соціально типових рис характеру, загальнолюдських цінностей, національної свідомості тощо [68, с. 126].

Важливими для соціалізації молодого людини, на його думку, є процеси суб'єктивізації і індивідуалізації, що передбачають формування її «Я-образу», вільного і водночас відповідального творця свого життя. Для молодого людини та її самореалізації, – вважає Д. Чемеринська [71], – важливо знати свою гендерну роль у співвіднесенні з культурними очікуваннями й стереотипами, що серед інших транслують людині і зразки маскулінної та фемінної поведінки.

Отже, формуючись під впливом соціальних очікувань, стереотипів і настанов, гендерна роль проявляється в типізованих моделях поведінки, що акумулюють у собі традиційні маскулінні, фемінні та андрогінні

характеристики. Ця задана система координат і визначає особливості процесу сприймання себе та інших як чоловіка та жінку.

В. Васютинський зауважує, що в процесі сприймання важливими виступають статево-рольові стереотипи: вони полегшують процес вироблення конгруентного ситуації стилю поведінки [9]. На його думку, гендерні стереотипи, проявляючись у типових зразках поведінки, засвоюються індивідом у процесі інтерсуб'єктної взаємодії, передаються йому і відображаються як ознаки правильної, на його суб'єктивну думку, статево-рольової поведінки. Переймаючи ці зовнішньо-задані зразки, індивід відповідно до них структурує свій внутрішній світ, поступово формуючи психологічну сутність власної особистості у процесі соціалізації.

Водночас, із позиції суспільства О. Замфір [21] характеризує гендерні стереотипи як структури ментальності, що формуються у суспільній свідомості як стійкі когнітивно-емоційні образи чоловіка та жінки. О. Кікінежді [41] виділяє 4 групи гендерних стереотипів. Перша стосується характеристик фемінності-маскулінності, що, відповідно, розмежовують чоловіків та жінок. Друга група розглядає стереотипізацію сфер діяльності, праці та напрямів соціалізації статей. Третя описує розмежування соціальних ролей у приватно-сімейній сфері, а четверта – щодо публічної сфери.

Позитивна роль гендерної стереотипізації як механізму міжгрупового взаєморозуміння у тому, що вони уможливають задоволення соціальних потреб приналежності до групи та сприймання себе як чоловіка чи жінки, дають підґрунтя для вибору об'єктів наслідування статево-рольової поведінки тощо. Такий визначення формує гендерну самооцінку і дає впевненість в правильності вибору [51].

Натомість, негативні аспекти цього процесу виявляються у специфіці побутової міжособистісної взаємодії, коли фокус уваги сприймання обмежується стереотипними характеристиками, в яких губиться індивідуальність іншої людини. За таких умов спосіб мислення та поведінка

людини тяжіють до підпорядкованості. На цьому наголошують М. Обозов, Н. Ожигова, Є. Соколова, Л. Шнейдер, М. Ярошевський, Дж. Рубін.

Ще одним негативом є відторгнення значення стереотипів у побудові соціальної взаємодії. Кожен контакт при цьому створюється як новий, що потребує додаткових зусиль і супроводжується підвищенням тривожності, переглядом самооцінки, появою вибіркості та звуженням контактів, що підтверджено дослідженнями І. Кона, І. Малькіної-Пих, О. Сапелькіної [45, 53].

Наукові розвідки підтвердили, що багатогранність процесу засвоєння особистістю гендерних ролей у різних психологічних школах пояснюється обраними пріоритетами та концепціями. Так, представники біологізаторського підходу (психоаналітична теорія, соціобіологічна та теорія статевого диморфізму) наголошують, що чоловіче властиве «біологічному чоловікові», жіноче – «біологічній жінці», а головну роль у засвоєнні гендерної поведінки відіграє спадковість. Біхевіористи розглядають статево-типізовану поведінку як результат навчання (наслідування та підкріплення) особистості батьківським моделям поведінки (теорія статевої типізації, теорія соціального наочіння, соціально-когнітивний підхід). Представники когнітивного підходу вважають, що головним у засвоєнні індивідом гендерної ролі є досягнення ним певного рівня розвитку моральної свідомості (теорії когнітивного розвитку, теорія гендерних схем) [72].

Біопсихосоціальний підхід дозволяє інтегрувати сьогодні всі схарактеризовані теоретичні концепції пояснення процесів трансляції та засвоєння гендерних ролей в особистісному розвитку людини під час соціалізації. Розглянемо виявлені науковцями гендерні стереотипи як «типові якості жінки та чоловіка», що мають історично-зумовлену природу.

В. Романова [65] наголошує, що більшість наявних стереотипів статево-рольової поведінки індивідів є наслідком соціально-історичних чинників: домінувального розподілу праці залежно від статі; відмінностей у змісті і засобах виховання хлопчиків і дівчат; культурних зразків поведінки,

де носіями одних є чоловіки, а інших – жінки; диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей тощо. Ці чинники, на її думку, визначають зміст і функції гендерних ролей, вони мають типові прояви в культурі суспільства і характеризуються через поняття статево-типізованої поведінки. Остання розглядається як втілення генералізовано-узагальненого уявлення про «типово» жіночу та «типово» чоловічу статево-рольову поведінку, підтверджуючи набір певних маскулінних та фемінних рис особистості.

Проведений науковцями аналіз свідчить, що на теперішній час існує стереотипне сприймання чоловіків та жінок, де перші описуються честолюбними, авантюрними, сильними, владними, а жінкам приписується залежність, підпорядкованість і слабкість (А. Герасименко, І. Майданек, Е. Лібанова) [14]. Так, «типовій жінці», на думку І. Бровермана, притаманні такі риси, як тактовність, ніжність, розуміння почуття інших та потреба захисту, а типовому чоловікові – агресивність, домінантність, знання як опанувати світ, самодостатність [75].

Дослідження гендерних стереотипів, проведені в Україні в грудні 2018 року міжнародною дослідницькою компанією Ipsos, теж підтвердили дієвість гендерних стереотипів: 69% з опитаних вважають жінку слабкою статтю [6]. Водночас, спираючись на психологічні детермінанти соціальної поведінки, науковці підкреслюють значення у її розбудові гендерної ідентичності та усвідомлення власної гендерної приналежності [41]. Визначення себе як чоловіка чи жінки стосується і легітимних у даному суспільстві цілей та цінностей а також методів їхнього досягнення, моделей світосприйняття, мислення, поведінки як суспільно схвалюваних та легітимних.

Погоджуємося з твердженням В. Романової [65] щодо процесу статево-рольової соціалізації. Його можна вважати двоспрямованим, він діє як через трансляцію суспільством, так і через засвоєння особистістю стандартів, зразків поведінки, правил, цінностей, норм, вимог, очікувань щодо поведінки людей чоловічої й жіночої статі упродовж входження особистості в соціальне оточення. В цьому процесі особистість сприймає й засвоює соціальні норми

щодо гендерної поведінки в традиціях певної культури суспільства та формує свою статево-орієнтовану ідентичність. Тому процес гендерного самовизначення людини співвідносний із поняттям легітимності, що діє в умовах певного суспільства, та, на думку Р. Чіп [72], розгортається в умовах становлення гендерної ідентичності особистості.

Однак, на думку Е. Забадікіної і Н. Ходирєвої [25], в процесі історичного розвитку суспільство поступово переглядає історично зафіксовані судження щодо статево-орієнтованих стереотипів: вже недостатньо просто належати до тієї чи іншої біологічної статі; наслідувати стереотипи «мужності» й «жіночності», прийняті певним суспільством в певний час; задавати та переймати норми щодо поведінки чоловіків та жінок з найвищим ступенем їх прояву.

Досліджуючи вплив культури на гендерно-рольові настанови, О. Мітіна і В. Петренко дійшли висновку, що в гендерних ролях культурні складники більш значущі, ніж статеві. Е. Іжванова [31], вивчаючи співвідношення сприймання себе та іншого у різних вікових та гендерних групах, дійшла висновку, що в молоді найменше протиріч в уявленнях протилежного гендера, а також образах «Жінки» й «Чоловіка». Так, у жіночих вікових групах дослідниками було зафіксоване стійке негативне ставлення до «образу Я», що з віком зменшувалося при збільшенні розходжень образів з образами чоловіків. У чоловіків – навпаки, зафіксоване позитивне ставлення до «образу Я» і з віком трансформація не спостерігалася.

О. Камінська [38] зауважує, що від домінувального типу гендерної поведінки залежить і самосприймання молоді: андрогінний тип поведінки сприяє адекватному оцінюванню власної ідентичності, у дівчат фемінний тип поєднується з неприйняттям себе, а в хлопців маскулінний тип – із завищеною самооцінкою. Водночас, О. Донець [23] стверджує, що така ситуація може бути пов'язана з перепонами, на які наражається молодь в процесі соціалізації: поширені суспільством гендерні приписи, порушення принципів гендерної рівності та їхня ретрансляція засобами масової

інформації (ЗМІ) викликають у молоді підвищені вимоги самосприймання у категоріях маскулінності (М) / фемінності (Ф).

Процес засвоєння гендерних ролей, як зауважує О. Кікінежді, розвивається впродовж життя, спираючись на зразки гендерно-рольової поведінки оточення та шляхом створення ідеального внутрішнього зразка себе, що і транслюється через весь період дорослого життя людини [41]. Дослідниця услід за Б. Ананьєвим визнає, що період молодості характеризується процесами біосоціального дозрівання, пошуку себе, експериментування у різних сферах життя, процесами набуття соціального досвіду та особистісного становлення, а також засвоєння суспільних норм поведінки, формування власного світогляду та життєвих орієнтирів.

Це період, коли можливі різноманітні зрушення у психологічному та соціальному контексті: трансформація уявлень, рольової поведінки, зміна соціальних уподобань, усвідомлення «власного Я» (О. Здравомислова, О. Терешенкова). На думку О. Кокуна [44], дослідження та практика підтверджують, що психологічна гнучкість, можливість вибору та прагнення певних досягнень, усвідомлення власної сили та відповідальності за своє майбутнє допомагають молодій людині сформувати бажаний образ світу, як стимулюючої системи самоздійснення.

Таким чином, соціальна перцепція гендерних ролей в юнацький період обумовлюється їх соціальною ситуацією розвитку і забезпечує процес опанування необхідним для дорослішання репертуаром гендерних ролей згідно провідних сфер життєдіяльності (професійної, сімейного-інтимної, соціально-комунікативної, дозволево-рекреаційної та ділової) у особистісному розвитку.

Натомість, саме вплив соціальних очікувань суспільства і особливостей його культури є визначальними у спрямуванні поведінки особистості, де гендер відіграє ключову роль, на чому особливо наголошують Дж. Стоккард і М. Джонсон [10, 33].

Механізм впливу соціальних очікувань на процес засвоєння гендерних ролей описано у кратологічній теорії В. Васютинського, в якій зазначено, що оцінки заохочення та покарання поведінки щодо відповідності чи невідповідності статі, опосередковують чоловічі та жіночі ознаки особистості, а уявлення, сформовані суспільством щодо стандартів гендерної поведінки, спонукають особистість пристосовуватися до них. Однак патерни, що не збігаються із заданим «зразком», викликають у спільноти негативну оцінку обурення та непорозуміння. Укорінення у такий осіб у свідомості людей стандартів гендерної поведінки стають елементом гендерної культури суспільства.

М. Корнєв виокремлює три підходи щодо рольового трактування, де перший – це вимоги та очікування щодо певної рольової поведінки особистості в певній ситуації та згідно свого статусу (зовнішній контроль), другий передбачає наявність вибору своєї рольової поведінки, а третій підхід наголошує на її соціальній детермінованості. Спираючись на ці підходи, він аналізує генезис розвитку ролі: зразок ролі, модель ролі та рольову поведінку, що можна співвіднести з концепціями еталону та прототипу [47, с. 260].

Продовжуючи думку М. Корнєва, В. Романова [65] вказує на етапи опанування індивідом гендерними ролями, на першому місці серед яких – засвоєння зразка гендерної ролі. На її думку, зразок – це образ чоловіка або жінки, уявлення про те, які риси повинна мати та чи інша людина і якої поведінки вона повинна дотримуватися, щоб її вважали чоловіком або жінкою. В межах нашого дослідження можемо говорити про процес засвоєння еталонів гендерних ролей. Другий етап – засвоєння моделі гендерної ролі, що на відміну від зразка не є простим відображенням зовнішніх вимог, а виступає результатом синтезу внутрішнього і зовнішнього в структурі особистості. В моделі, на думку автора, втілена оцінка особистістю вимог і очікувань суспільства, що може слугувати внутрішнім регулятором її поведінки. Зважаючи на те, що модель здебільшого є

абстрактною узагальненою структурою, її роль можемо співвіднести із функцією прототипу. А третій етап – це засвоєння гендерно-рольової поведінки як практична реалізація гендерного зразка і моделі гендерної ролі. Вчені наголошують, що гендерна поведінка вибудовується кумулятивно через досвід, стикаючись і проходячи через сплановане і не сплановане навчання, через точні інструкції і навіювання, вона детермінується вимогами і очікуваннями оточення, гендерними уявленнями.

Також процес гендерної соціалізації, на думку Р. Ліончука [50], може бути представленим як результат засвоєння особистістю соціальних конструктів, що пояснюється через соціально-гендерні уявлення, гендерні моделі та гендерні схеми. С. Бем [4] вводить поняття «гендерних лінз», яким наголошує, що соціально-гендерні уявлення є соціальними приписами щодо норм поведінки чоловіків і жінок у конкретному суспільстві в історично-зумовлений період часу. Зокрема, лінзами гендера, на її думку, виступають поняття: андроцентризм – перевага чоловічого, чоловіків; гендерна поляризація – кожен аспект культури, людського досвіду постає у нерозривному зв'язку зі статевими особливостями; біологічний есенціалізм – пояснює природність сталого стану речей щодо біологічної природи жінок та чоловіків.

В основу гендерних моделей поведінки, як підкреслює В. Романова, покладено соціальний гендерний стереотип маскулінності/фемінності. Гендерна схематизація поведінки, як конструкту, формується засобом узагальнення й натренування когнітивної готовності особистості кодувати й організувати інформацію про себе й інших відповідно до культурних визначень «чоловіче-жіноче», що особливо є значущим у ситуаціях успішної соціалізації та ідентифікації власної статевої ролі. Поняття гендерних схем, запропоновані С. Бем та уточнені Т. Говорун і О. Кікінежді, пояснює виникнення та соціально-психологічні механізми стійкості гендерних стереотипів.

Водночас, Л. Заграй [26] додає, що гендерні схеми є надбанням культури, що підкріплюються поведінкою конкретних людей і тому сприймаються як реальні утворення. Гендерні схеми, на думку автора, є системотвірними елементами гендерної ідентичності особистості, що одночасно відображаються на індивідуальному та соціокультурному рівнях.

Згідно з концепцією гендерної схеми, сприймання є процесом конструювання, а не копіювання. У цьому процесі відбувається взаємодія між вхідною й існуючою в індивіда схемою, що є визначальним при сприйманні і зумовлює перехід до наступного етапу гендерної соціалізації – засвоєння гендерної ролі на рівні «Я- концепції» особистості.

Отже, «Я-концепція» стає типізованою за статтю (статевотипізованою), і обидві статі сприймаються по-різному не лише за ступенем виразності особистісних властивостей, а здебільшого за виразністю характеристик, властивих тій або іншій статі. Водночас відбувається процес оцінювання себе на відповідність гендерній схемі засобом протиставлення іншій статі, визнанням переваг приналежності до певної статі (стосунки, соціальні привілеї, допуски та обмеження тощо). Гендерна схема стає такою, що пропонує, диктує стандарт поведінки, а згідно з С. Бем вказує на ступінь організації їхньої «Я-концепції».

Поясненням гендерно-перцептивних процесів у суспільстві може слугувати концепція «гендерно-інтерпретаційних схем», здатних, на думку Т. Данильченко [20], категоризувати об'єкти і явища дійсності з точки зору їхнього співвіднесення з категоріями маскулінності / фемінності / андрогінності, наділяти їх певними характеристиками та вбудовувати їх у гендерні моделі. Застосувавши це поняття стосовно психологічної теорії, М. Буракова розглядає його як відображення конструктів маскулінності / фемінності, реалізовуваних у соціально-перцептивних процесах. Водночас, Т. Данильченко стверджує, що перцептивні механізми, які забезпечують безпосередньо процес сприймання, мають свою специфіку в осіб різної статі, оскільки відбуваються в рамках гендерних інтерпретаційних схем. Так, при

сприйманні особи своєї статі увага звертається на стиль взаємодії і ділові якості, протилежної – на міжособистісну привабливість.

Згідно з дослідженнями А. Орлової [59], чоловіки у процесі сприймання оцінюють зображення більш позитивно, а жінкам властива критичність як по відношенню до представникам своєї статі, так і протилежної.

Підсумовуючи все зазначене вище, можна виокремити психологічні механізми гендерної соціалізації у різних наукових школах: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального наочіння й статевої типізації); усвідомлення розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми). Зокрема, теорія гендерної схеми спирається на дві теорії засвоєння статевої ролі: теорію соціального наочіння й теорію когнітивного розвитку. Представники теорії соціального наочіння [2] вважають значущими в розвитку статево-рольової поведінки батьківські моделі, які в дитинстві намагається наслідувати особистість, і від підкріплень, які дають поведінці дитини батьки (позитивне – за поведінку, що відповідає статі, і негативне – за не відповідну). Теорія когнітивного розвитку декларує, що в процесі засвоєння статевої ролі важливою є активність самої особистості, коли вона дізнається про існування двох статей і співвідносить себе з однією з них [77].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСІБ З НЕЙТРАЛЬНОЮ СЕКСУАЛЬНОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ

3.1 Організація та методичне забезпечення дослідження

Мета емпіричного дослідження – вивчення психологічних особливостей становлення гендерної ідентичності в юнаків з нейтральною сексуальною орієнтацією.

Важливими аспектами дослідження було також дослідити специфіку статево рольової ідентичності в осіб різної статі. На початковому етапі емпіричного дослідження особливостей гендерної ідентичності юнаків та дівчат проводилося конструювання вибірки та підбір об'єктивних методів дослідження.

Вимогою до комплектування вибірки була її відповідність характеристикам усієї генеральної сукупності, тобто потенційних учасників. Відбір кількісного складу вибірки зумовлений тим, щоб обрати достатнє число досліджуваних. Ми керувалися тим, що величина середньої вибірки становить від 30 до 60 осіб. Окрім того, ми намагалися, щоб статеві характеристики вибірки рівноцінно представляли обоє статей.

В дослідження взяли участь 52 особи: 28 дівчат та 24 юнаків віком 16-17 років.

Підбір методів дослідження ґрунтувався на підході комплексності, цілісності та інформативності результатів. Аналізуючи теоретичну частину нашого дослідження, ми зрозуміли, що найбільш доречним та об'єктивним методом дослідження є особистісні опитувальники, які дають можливість ґрунтовного вивчення досліджуваної якості, складені у формі запитань-тверджень, і характеризують ставлення респондента.

Для комплексної діагностики досліджуваної проблематики пропонуємо наступні методи емпіричного дослідження:

- 1) методика «Маскулінність-фемінінність» С. Бем (модифікований варіант);
- 2) методика «Хто Я?» М.Куна і Т.Макпартленда;
- 3) методика «Інтерперсональна діагностика особистості» (Т. Лірі).

Розглянемо детальніше обрані методики.

Методика «Маскулінність-фемінінність» С. Бем використовується для вивчення гендерно-рольових характеристик, та дає змогу визначити тип особистості: маскулінний, фемінінний, андрогінний. Методика містить 60 якостей індивідуальності, які досліджуваний визначає чи вони йому властиві.

Кожна людина є володарем безлічі психологічних характеристик характеру. Деякі риси є «безстатевими», універсальними, а деякі риси традиційно пов'язуються з типово чоловічою або типово жіночою психологією. Деякі типові чоловічі чи жіночі риси мають свої еволюційно-генетичні та фізіологічні основи, передумови. Наприклад, рівень агресивності та домінантності (розглянуті як типово чоловічі риси), як виявилось, корелює з рівнем концентрації у індивідів чоловічих статевих гормонів – андрогенів. Інші риси формуються у процесі соціалізації, виховання та розвитку особистості. Не випадково ж існують соціальні стереотипи маскулінності та фемінінності. Хоча придбання тих чи інших типово чоловічих чи типово жіночих психологічних рис відбувається в результаті спільного впливу обох груп факторів – біологічного та соціального порядку. У цьому контексті психологічна стать радикально відрізняється від статі біологічної.

Після проведення опитування відповіді звіряються з ключем, що дозволяє визначити психологічну стать. За кожний збіг відповіді з ключем нараховується один бал. Потім визначаються показники фемінінності (F) та маскулінності (M) відповідно до наступних формул:

$$F=(\text{сума балів за фемінінністю}); 20M=(\text{сума балів за маскулінністю});20;$$

Основний індекс IS визначається як: $IS=(F-M)*2,322$

Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, роблять висновок про андрогінність.

Якщо індекс IS менше -1, робиться висновок про маскулінність.

А якщо індекс IS більше +1 – про фемінінність.

При цьому, якщо IS менше -2,025 говорять про яскраво виражену маскулінність.

А якщо IS більше +2,025 – говорять про яскраво виражену фемінінність.

Наступною методикою є опитувальник «Хто Я?» авторів М. Куна, Т. Макпартленда, який дає змогу визначити змістові характеристики ідентичності індивідуальності, з'ясувати значення статево-рольових характеристик в структурі індивідуальності.

Методику створено на основі Я-концепції Манфреда Куна. Теоретичною основою методики служать концепції соціальних ролей та рольової поведінки, у яких задається і спосіб самосприйняття людини як носія цих ролей. Цей факт знаходить свій відбиток у самоописах респондентів. У той самий час особистості властиво рефлексувати і психологічні характеристики, своє місце у соціальному світі, а й у світі загалом. Тому методика охоплює не тільки рольові аспекти, але всі сфери уявлень людини про свою особистість та її ядру – «Я». Найчастіше для аналізу відповідей піддослідних застосовуються такі категорії угруповань: групи власності, тип кривності, основні заняття, риси характеру, інтерперсональний стиль, устремління та інших.

Проблеми, пов'язані з маскуванням справжнього самосприйняття, пред'явленням в експерименті соціально-бажаних стереотипів, у подібних мінімально формалізованих методиках стоять досить гостро. Ще Л.С. Виготський відстоював звіт випробуваного як об'єктивного методу дослідження психічних явищ за умови спеціальної організації опитування.

Теоретично передбачається, що оперуючи ідеальними уявленнями про себе, досліджуваний не дає менше інформації про особливості свого самосприйняття, оскільки уявлення про те, якою людиною хоче бути в очах оточуючих, дають важливі відомості про її особистість (А. Бодальов, В. Столін). При такому підході проблема зміщується в область поділу «реального» і «ідеального» в самосвідомості респондента, для чого можливе застосування додаткових методик. На практичному рівні проблему істинності даних намагаються вирішити, спеціальним чином організованою процедурою експерименту – створюючи під час дослідження атмосферу безпеки та довірливості (безоцінність, конфіденційність) для можливої більшої відвертості досліджуваного.

Досліджуваний вписує в бланк власні думки після займенника Я. Таких написів (слів, речень, словосполучень) має бути 20. Респондентам повідомляють, що немає стандартів, чи правильних і неправильних відповідей, а є тільки власна думка.

Для проведення підсумків треба взяти до уваги, що відповіді групуються за певними ознаками. Відповіді можуть стосуватися різних видів ідентичності:

соціальної, професійної, статевої, дозвільної тощо. Дуже велике значення має те, щоб у описі була статева приналежність, яка оцінюється від 1 до 3 балів, всі інші оцінюються 1 балом. Згадування (перші три місця) сигналізують значущість цієї характеристики у структурі Я концепції особистості. Необхідно підрахувати кількість якостей в кожній з категорії та вписати у таблицю (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Бланк результатів обробки методики «Хто Я?»

Показник	Сімейні ролі	Професійні ролі	Інші соціальні ролі	Феміністичні характеристики	Маскулінні характеристики	Нейтральні характеристики
Кількісні значення						

Методика відповідає потребам психологічної діагностики у широкому колі питань, пов'язаних із оцінкою самоствлення. Процедура може застосовуватися до підлітків та дорослих будь-яких соціальних груп.

Наступним дослідницьким інструментом є Тест Т. Лірі, модифікований Ю. Решетняк і Г. Васильченко. Тест багатоаспектний і спрямований на дослідження різних особистісних характеристик, може бути використаний для виявлення міри маскулінності і фемінності, як важливих характеристик особистості, її Я-образу.

Психолог зачитує інструкцію, зазначає досліджуваним, що перед ними список якостей, з допомогою яких можна описати психологічний портрет людини. Респонденту слід обрати із всього списку слів ті ознаки, які характеризують людину дуже яскраво. Номера вибраних якостей слід записати в бланк (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Бланк до методики Т. Лірі

Номери характеристик	
Я-реальний	Я-ідеальний

На наступному етапі потрібно відібрати ті якості, які більшою мірою характеризують ті якості, якими би хотів володіти учасник в ідеалі і записує в колонку Я-реальний.

Текст опитувальника складається з великої кількості, а саме з 128 запитань-тверджень, які згруповані у 8 психологічних шкал-тенденцій, які визначають особистісні риси: лідерство, впевненість в собі, милосердя, довірливість, скептицизм, поступливість, альтруїстичний, вимогливість.

Кожна якість може мати різні рівні прояву від високого до низького. Авторитарний тип може мати вияв у таких характеристиках: диктаторський, деспотичний характер, тип сильної особистості, домінантний, енергійний, авторитетний лідер, успішний в справах, любить давати поради, потребує поваги до себе, завзятий і наполегливий.

Егоїстичний характеризується наступними якостями: егоїстичні риси, схильність до суперництва. Агресивний може бути жорсткий і ворожий в ставленні до оточуючих, жорсткий, вимогливий, іронічний, відвертий, строгий, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, дратівливий.

Підозрілий тип є відчужений по відношенню до світу, підозрілий, образливий, злопам'ятний, нетовариський, скептичний, всім незадоволений, йому належить шизоїдний тип характеру, критичний, замкнутий, розчарований в людях.

Підлеглий тип характеризується покірністю, схильністю до самоприниження та здатністю поступатися, часто засуджує себе, пасивний, прагне знайти опору та підтримку. Залежний тип особистості часто дуже не впевнений у собі, має хвилювання, тривожний, слухняний, боязкий, конформний, безпорадний, схильний до захоплення оточуючими, довірливий.

Доброзичливий тип, спрямований на прийняття і соціальне схвалення, прагне до цілей мікрогруп, схильний до співпраці, кооперації, свідомо конформний, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах. Альтруїстичний тип часто є гіпервідповідальний, приносить у жертву свої інтереси, прагне співчувати всім, допомагати і приймає на себе відповідальність за інших.

Необхідно підрахувати кількість відповідей, що співпадають з ключем по кожній із восьми шкал. Характеристики: лідерство, впевненість у собі, вимогливість, скептицизм, відповідають за маскулінність. А шкали милосердність, довірливість, поступливість, альтруїстичність характеризують фемінність.

Щоб отримати кількісний показник по шкалам фемінності і маскулінності потрібно додати відповідні шкали і поділити на 4.

$$M = (\text{сума балів с 1-ї по 4-ту шкалу}) : 4$$

$$F = (\text{сума балів з 5-ї по 8-й шкалу}) : 4$$

Значення гендерних характеристик слід записати в таблицю 2.3.

Результати по шкалах «маскулістичності і фемінності», отримані по опитувальнику С. Бем і тесту Лірі, порівнюються між собою. Схожі значення можна розглядати як показник стійкості маскулінних і ремінних характеристик в структурі Я-образу.

Таблиця 2.3

Значення гендерних характеристик за методикою Т. Лірі

Назва характеристик	Я-реальний	Я-ідеальний
Маскулінні		
Фемінні		

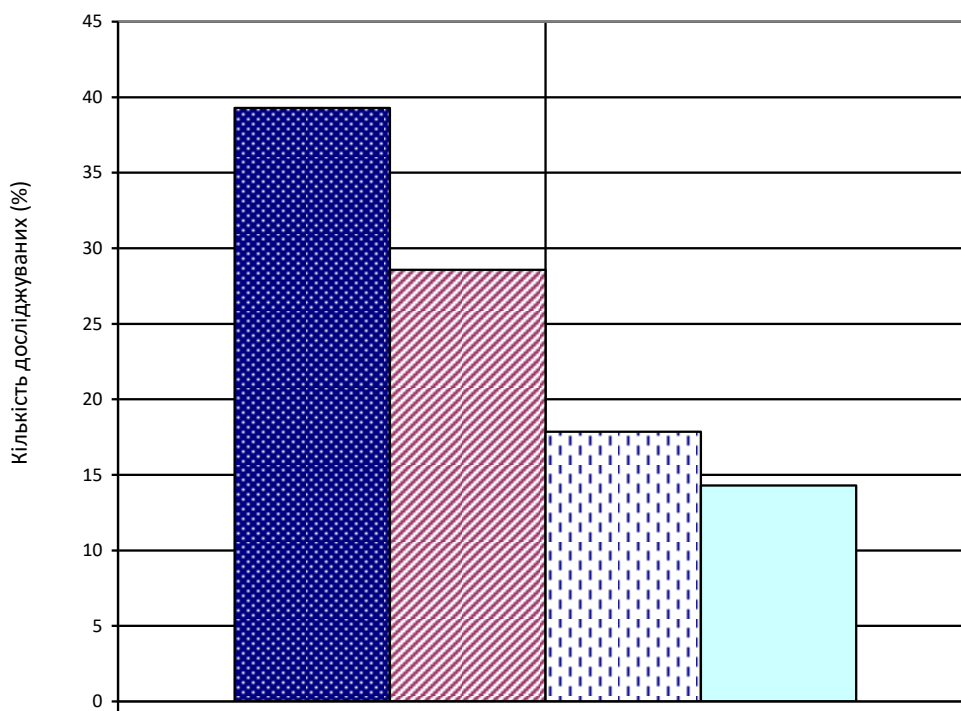
Отже, лише комплекс психодіагностичних методик дозволить дослідити питання становлення гендерної ідентичності у юнаків та дівчат з нейтральною сексуальною орієнтацією, та співвіднести з формуванням особистості в період ранньої юності, який є важливим для подальшого життєвого шляху та особистісної ідентифікації.

3.2. Результати дослідження гендерної ідентичності юнаків з нейтральною сексуальною орієнтацією

Визначення статево-рольових характеристик стало можливим завдяки дослідженню маскулінності, андрогінності, фемінності за методикою Сандри Бем, результати якої представлені на рис. 3.1 та 3.2.

Розглянемо результати дівчат раннього юнацького віку. Як видно з рисунку 3.1 у 39,28% дівчат спостерігаються ознаки вираженої фемінності, що свідчить про їхню жіночність, турботу про людей, розуміння інших, щирість, привабливість, вміння дружити, поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання та ін.

У 28,57% досліджуваних виявлено андрогінність, тобто наявність, як фемінних, так і маскулінних якостей, тобто для таких дівчат характерними є емоційність та раціональність, вміння переконувати та поступатися, вміння захищати свої погляди та бути об'єктом уваги, незалежність та бажання бути учасницею групи тощо.

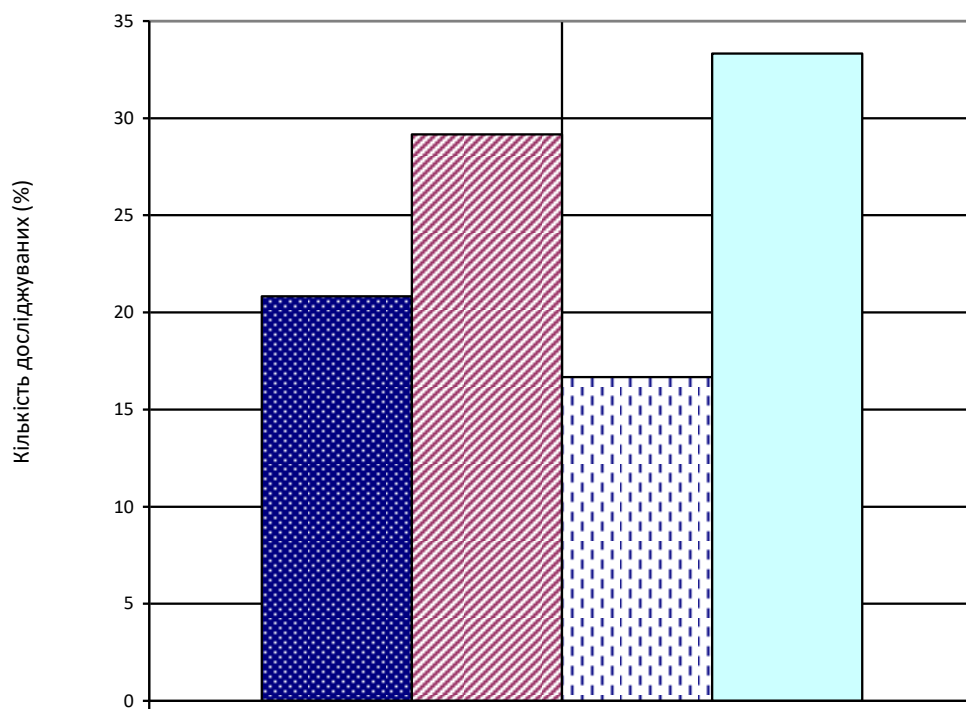
■ Виражена фемінність	39,28
▨ Андрогінність	28,57
□ Фемінність	17,86
□ Маскулінність	14,29

Рис. 3.1. Статеворольові характеристики дівчат за методикою С. Бем

У 17,86% учасниць прослідкована властива для дівчат фемінність, тобто досліджувані ідентифікують себе зі своєю соціальною роллю дівчини. Разом з тим, ми виявили 14,29% дівчат, для яких характерна маскулінність, тобто учасниці володіють дещо чоловічими характеристиками: напористістю, силою, аналітичністю, правдивістю, самодостатністю, мужністю, власною позицією, агресивністю тощо.

Психодіагностика соціокультурних характеристик хлопців (рис.3.2) дозволила визначити, що у 33,33% досліджуваних чітко виражена маскулінність, що свідчить про активний розвиток хлопців відповідно до їх статі, бажання наслідувати представників своєї статі, бути сильними, мужніми, амбітними, мати владу, керувати, володіти аналітичним складом розуму, бути незалежним та впливовим. Такі ж якості, проте яскравішого прояву зустрічаємо у 20,83% респондентів.

До типово чоловічих рис традиційно відносяться такі, як незалежність, напористість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі та ін., а також сексуальна агресія корелюють з рівнем вмісту андрогенів (чоловічі статеві гормони) у сироватці крові. В іншому дослідженні на вибірці в 191 людина було показано (Lau Sing, 1989), що маскулінних індивідів відрізняє більшу самоповагу в цілому, а також вища самооцінка в галузі академічних досягнень та власної зовнішності – фізичне Я.

■ Виражена маскулінність	20,83
▨ Андрогінність	29,17
□ Фемінність	16,67
■ Маскулінність	33,33

Рис. 3.2. Статеві-рольові характеристики юнаків за методикою С. Бем

З-поміж вибірки юнаків спостерігається у 29,17% андрогінний тип особистості, що свідчить про поєднання характеристик, які властиві двом статям. Відповідно до існуючих уявлень індивід не обов'язково є носієм чітко вираженої психологічної маскулінності або фемінінності. У особистості може бути на паритетних засадах представлені істотні риси як маскуліного,

і фемінінних типів. При цьому передбачається, що в андрогіна ці риси представлені гармонійно та взаємодоповнювано. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулінних і фемінінних характеристик підвищує адаптивні можливості андрогінного типу. При цьому велика м'якість, стійкість у соціальних контактах та відсутність різко виражених домінантно-агресивних тенденцій у спілкуванні ніяк не пов'язані зі зниженням впевненості у собі, а навпаки виявляються на тлі збереження високої самоповаги, впевненості у собі та самоприйняття. У дослідженні (Lau Sing, 1989) було показано, що андрогіни не поступаються маскулінному типу ні за рівнем самоповаги в цілому, ні за рівнем самооцінок академічних досягнень і власної зовнішності (фізичне Я).

У 16,67% хлопців простежується фемінність як головна гендерна якість, що не зовсім узгоджується з чоловічою статтю, бо характерними якостями таких хлопців виступають: чутливість, спонтанність емоційність, залежність тощо.

За методикою «Хто Я?» (М. Куна, Т. Макпартленда) досліджено соціальні ролі, в яких перебувають сучасні юнаки і дівчата. У таблиці 3.4 подано числові показники, які відображають результати відповідей на запитання «Хто Я?».

З таблиці 3.4 найбільш вираженою характеристикою є фемінність у дівчат (32,14%), а у хлопців – маскулінність (21,17%). Такий розподіл свідчить про нормальну гендерну ідентифікацію. На другому місці у дівчат (25%) і хлопців (25%) висловлювання стосувалися сімейних ролей. Відповіді були наступного змісту: «я – син, я – донька, я – сестра, я – брат, я – племінниця, я – онук, я – з тітка тощо».

Таблиця 3.4

**Соціальні ролі досліджуваних за методикою
М. Куна, Т. Макпартленда (%)**

Кількісні значення	Сімейні ролі	Професійні ролі	Інші соціальні ролі	Феміністичні характеристики	Маскулінні характеристики	Нейтральні характеристики
Дівчата	25	21,43	10,71	32,14	14,29	14,29
Хлопці	25	20,83	8,33	12,5	21,17	8,33

Професійні ролі зафіксовано 21,43% дівчат і 20,83% хлопців, для прикладу, з такими відповідями були: «я – учень, я – майбутній програміст, я – майбутня вчителька, я – олігарх, я – модель, я – рятувальник. Дівчата частіше, ніж юнаки обирають нейтральні ролі і давали відповіді з прикметниками «я – красива, я – відповідальна, я – впевнена та особлива, а означення хлопців стосувалося більше ділових якостей, таких як відповідальний, працьовитий, лінивий і перспективний. Разом з тим відзначено 14,29% дівчат, що характеризуються маскулінними якостями, у їх відповідях були наступні формулювання: «я – сильна духом, я – мужня, я – захисниця інтересів, я – віддана своїй справі, я – опора моєї матері. А також відзначаємо 12,5% хлопців, які мають фемінні якості.

За методикою міжособистісних стосунків Т. Лірі визначено властиві якості комунікатора (табл. 3.5). Провідною якістю з високого і середнього рівнями разом хлопців є авторитарність, тобто зустрічаються прояви домінантного, енергійного лідера, ділового у справі хлопця, який впевнений в собі, успішний у справах. З авторитарним типом поєднується агресивність (36,9%) та егоїстичність юнаків, тобто для них характерні вимогливість енергійність строгість вимогливість, деяка жорстокість, різкість. Деяко меншими за проявами визначаємо підозрілість (29,8%) і підлеглість (26,3%),

що свідчить про схильність до сумніву, не задоволеність, розчарованість в людях, підозрілість, а також здатність поступатися, засуджувати себе, прагне знайти опору, поступливий, залежить від чужої думки.

Значно менші показники залежності (21,9%), тобто такі юнаки ввічливі, тривожні, нав'язливі, не здатні чинити опір. Відзначено 19,6% підлітків доброзичливими та 15,5% альтруїстичними, для них є властивими люб'язність, доброта, порядність, співпраця, дотримання правил, потреба заслужити визнання, любов та повагу.

Таблиця 3.5

**Результати дослідження юнаків та дівчат
за тестом інтерперсональних стосунків Т. Лірі**

Назва шкали	Рівень розвитку	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозріливий	Підлеглий	Залежний	Доброзичливий	Альтруїстичний
Дівчат а	Високий	23,3	19,7	24,1	19,6	16,3	13,3	10,8	8,2
	Середній	21,1	15,6	12,8	10,2	10,4	8,6	8,8	7,5
	Низький	65,6	63,7	63,1	71,2	73,6	79,1	81,4	84,5
Хлопці	Високий	10,3	15,4	8,2	11,7	23,1	19,3	16,2	11,1
	Середній	6,9	20,3	6,9	8,5	15,6	17,1	41,1	15,9
	Низький	82,8	64,3	84,9	79,8	61,3	63,6	44,7	73

Аналізуючи усі вісім шкал, а саме їх прояви у хлопців, переважає маскулінний тип (36,9%). Хоча у 20,8% зустрічаються фемінні якості. Для дівчат яскраво вираженими є наступні типи спілкування: доброзичливий (55,3%), 38,7% – залежний тип, 27% – альтруїстичний, що відповідають за фемінний тип дівчат (39,4%) на противагу маскулінному (22%). Хоча дівчата переважно володіють фемінними характеристиками, проте зустрічаються і

такі досліджувані, у яких зустрічаються маскулінні прояви: егоїстичні 35,7% підозрювані 20,2%, авторитарні – 17,2%, агресивні 15,1%.

Другим етапом аналізу результатів методики Т. Лірі було встановлення зв'язку між якостями, які досліджувані обирали в якості «Я-реальний» і бажаними характеристиками в оцінці «Я-ідеальний».

Визначення самооцінки завдяки рангованим якостям та формули рангової кореляції r , вдалося з'ясувати, що самоповага дівчат і хлопців не у всіх є адекватною. Так, 18% дівчат мають завищену самооцінку, 23% – високу, середню – 42%, низьку – 13%, неадекватно низьку – 4%. У хлопців показники розподілилися наступним чином: 13% – завищена, 18% – висока, середня – 44%, низька – 18%, неадекватно низька – 7%. Отже, дівчата частіше мають високу самооцінку, ніж хлопці, а останні частіше володіють заниженою самооцінкою. Це може бути пов'язано з тим, що у дівчат процеси самоусвідомлення і рефлексії відбуваються дещо інтенсивніше і раніше.

В ході дослідження виявлені хлопці, в яких є бар'єри щодо формування гендерної, тобто у яких у двох методиках переважає фемінність (16,67% за методикою С. Бем; 12,5% за методикою «Хто Я?»). Таким хлопцям важко взаємодіяти з ровесниками, їх часто ображають, насміхаються, вони часто бувають замкнуті, не мають друзів, часто займаються художньою самодіяльністю, працюють у сфері послуг, тобто спрацьовує позитивна компенсаторна функція. Тобто відсутність статевої ідентифікації негативно впливає на процес соціокультурної ідентифікації.

Окрім хлопців, виявлено і дівчата, в яких є бар'єри щодо формування гендерної ідентичності, у 14,29% (за методикою С. Бем), 14,29% (за методикою «Хто Я?») дівчат проявляється маскулінність. Це може бути пов'язано з різними факторами: 1) соціальними процесами, розвитком технологій, які дозволяють дівчатам цікавитися сферами управління, іт-сфери, комп'ютерних програм; 2) сімейною специфікою, коли при відсутності батька (компенсаторна функція), дівчина намагається бути дуже дорослою, самостійною, піти працювати, думати за майбутнє, допомагати

матері, яка завжди говорить, що все на ній. Саме у такій ситуації дуже доречно згадати трикутник Карпмана, згідно якого особистість може бути у ролях рятівника, переслідувача жертви, жертвою. І це стосується хлопців, які намагаються бути чуйними до матері, пожаліти її, вислухати, бути завжди поруч, не залишити її самотньою.

Розглянемо питання щодо розвитку гендерної ідентичності юнаків з нейтральною сексуальною орієнтацією.

У зв'язку з тим, що розвиток гендерної ідентичності потребує спрямування, за вважаємо за необхідне запропонувати корекційну і розвивальну програму. Так як у нашому діагностичному експерименті були виявлені старшокласники, у яких гендерна ідентичність сформована недостатньо, у незначній кількості дівчат яскраво виражена маскуліність, а у деяких хлопців домінує фемінність.

Дана програма повинна ґрунтуватися на психолого-педагогічних засадах, враховувати вікові особливості розвитку в ранньому юнацькому віці, зважати на делікатність проблеми, складність комунікації у даному віці, процеси особистісного і професійного самовизначення, формування Я-образу тощо.

Досліджувані, які мають труднощі та невизначеність з питань гендерних ролей, запрошуються до участі у тренінгових заняттях. Важливо, щоб зустрічі проводили як чоловіки, так і жінки.

Завданнями розвивальної програми є: підвищення рівня культури ставлення до осіб різної статі, не лише що стосується біологічної, але і соціальної; допомога у гендерному самовизначенні старшокласників; набуття навичок комунікації з представниками різних статей; розуміння гендерних стереотипів та їх вплив на формування особистості; проектування власного шляху розвитку гендерної ідентичності [8].

У структуру занять корекційної програми включені наступні блоки взаємодій:

1. Теоретично-навчальний;

2. Діагностично-інформаційний;
3. Практично-прикладний;
4. Особистісно-орієнтований.

На етапі теоретично-навчального циклу занять вважаємо за необхідне обговорити з старшокласниками про суспільний розвиток, вплив егалітарного суспільства на можливості прояву кожної особистості, жіночу та чоловічу постать у цих процесах, ознайомитися з поняттями «гендер», «гендерна нерівність», «гендерні стереотипи», «біологічна стать», «соціальна стать», обміркувати моделі поведінки чоловіків і жінок, їх рольову сторону.

На етапі діагностично-інформаційному варто запропонувати учасникам занять провести дослідницькі методики, спрямовані на гендерну роль особистості. Такими методиками є статево рольовий питальник С. Бем, методика «Хто Я? Куна-Партленда»; опитувальники гендерної ідентичності Н.П.Фетіскіна та О.Г.Лопухової.

Практично-прикладний блок тренінгових занять включає застосування вправ, психодраму (прогривання ролей), творчі вправи, кейси нестандартних ситуацій.

Особистісно-орієнтований підхід спрямований на роботу з рефлексією старшокласника, опрацюванням особистісного досвіду із застосуванням психотерапевтичних технік, прийомів з позитивної психотерапії та символ драми.

Принципи, на яких мають будуватися заняття з розвитку гендерної ідентичності:

1. Визнання кожної особистості учасника;
2. Гуманістичність поглядів на ситуацію кожного старшокласника;
3. Повага учасників взаємодії один до одного;
4. Прийняття людини та визнання права на існування її особливостей;
5. Реалізація принципу гендерної рівності;
6. Добровільність участі в тренінгових заняттях;

7. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія між тренером, психологом та учасниками занять [42].

Методами корекційної програми є: бесіда, спостереження, інтерв'ю, ігрова терапія, проєктивний метод, метафорично-асоціативні карти, піскова терапія, психогімнастика, психодрама, позитивна психотерапія, символдрама, методи поведінкової корекції, релаксація, аутотренінг.

На початку занять варто встановити контакт із досліджуваними, викликати довіру до себе, запевнити в конфіденційності спілкування, познайомити з учасником індивідуально, щоб підібрати різних учасників у групі для продуктивної діяльності.

За допомогою проєктивних методик провести первинну психодіагностику школяра, наприклад, це може бути малювання настрою, тест кольорового відношення Люшера, опитувальник «Незакінчені речення» Сакса і Леві.

У тренінгові-корекційній програмі ми вважаємо за доцільне запропонувати різні завдання, які присвячені соціально-психологічного аналізу гендерних ролей. Тренер дає наступні пояснення [8].

Гендерна роль – це характеристика, яка свідчить про соціальну роль людини. Кожна людина в житті виконує декілька ролей, незалежно від ситуації.

Роль – це та характеристика, яка означає наш рівень задіяності, має свою мету і призначення; це певний шаблон, за яким ми будуємо свою поведінку. Інколи він є для нас вигідним, деколи він завдає нам труднощі. Проблема ролі – це її вузька спрямованість, відсутність креативності, унікальності і неповторності. Граючи різні ролі, ми дізнаємося про інших людей, їх якості, усвідомлюємо властивості кожного, на цій основі взаємодіємо з іншими. Проблема ролей обумовлюється часто внутрішніми конфліктами, тобто внутрішніми суперечностями двох різних структур особистостей, наприклад, різноспрямованих мотивів, цінностей.

С.Б. Куніцина пропонує стратегію гендерного виховання дітей.

«Перша стратегія потребує пояснити дітям відмінності між статтями не на основі зовнішніх ознак (манера поведінки, вигляд, одяг), а на основі біологічних показників. Потрібно пояснити дітям, що чоловіки і жінки мають анатомо-фізіологічні і продуктивні відмінності. Батьки не повинні обмежувати функціональну значимість статі і не гальмувати процес гендерної схематизації».

«Наступна стратегія полягає в тому, щоб запропонувати дітям аналогову схему за допомогою якої буде опрацьовуватися соціальна інформація і пояснюватися культурні асоціації. Аналогова схема дозволяє особистості сформувати опір проти навчання домінантної культури».

При гендерному вихованні слід акцентувати свідомість старшокласників на питання про психологічні механізми і шляхи гендерної соціалізації. До таких механізмів належать усвідомлення, когнітивне сприймання статевої соціальної ролі (когнітивна теорія), ідентифікація (психоаналіз), соціальні очікування, соціальне підкріплення (теорія біхевіоризму), гендерні схеми [45].

Перед початком роботи потрібно розповісти старшокласникам про гендер та гендерну ідентичність. Для конструктивної і предметної дискусії тренер може задати різні запитання:

- як ви розумієте поняття «гендерна ідентичність»?
- як ви думаєте, коли вона починає формуватися?
- визначіть фактори, які мають визначальну роль у формуванні соціокультурної ідентичності?
- як ви думаєте, як розвивається гендерна ідентичність в пубертатному віці?

Р.Харлі запропонував 4 важливих способи формування батьками гендерної ролі дитини: демонстрація діяльності, вербальна апеляція, соціалізація через маніпуляцію, каналізація. Термін каналізації означає

цілеспрямовану увагу дитину на визначені об'єкти, наприклад, на іграшки в грі «Лікар Айболить», «доньки-матері».

Перед проведенням основної частини занять слід провести підготовчий етап або етап налаштування. Слід пояснити про певне хвилювання, нестандартність тренінгової взаємодії, емоційні ефекти, їх прояв у формі заперечення, активного відстоювання власної думки, незгоди, протистояння тощо.

На початковому занятті слід обговорити питання що дівчат і хлопцям подобається і не подобається один в одному. Наступним етапом потрібно обговорити позитивне у недоліках. Запропонувати пояснення такої поведінки.

Необхідно при проведенні занять, щоб у них чергувалося активне включення в практичну частину, змістове обговорення, висловлення думки кожного, інформаційні повідомлення, дискусія, рухові методи, зворотний зв'язок [42].

Як показує досвід, психологічна робота із формування і розвитку гендерної ідентичності в правильному руслі створює певний соціально-психологічний клімат в групі, яка стимулює до обговорення, змін, доброзичливого ставлення, толерантності один до одного, підтримку людину у визначеному напрямі розвитку та підкріплення позитивних змін, передбачає саморозвиток та самореалізацію особистості, сприяє вивільненню її потенціалу, розвитку її адаптивних компетенцій та гендерної ідентичності.

ВИСНОВКИ

1. В сучасній психологічній науці ідентичність трактується як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, власної цілісності і тотожності в часі. Ідентичність – це відносно стабільне внутрішнє переживання безперервності і тотожності особистості, що існує в контексті безперервного розвитку і виконує адаптаційну й організуючу функції. Як динамічне утворення, цей феномен змінюється впродовж усього життя людини, забезпечуючи можливість бачити життя в аспекті його протяжності, органічного переплетення минулого, теперішнього і майбутнього.

2. Гендерна ідентичність – єдність поведінки і самосвідомості індивіда, що зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Основними ознаками гендерної ідентичності є наслідування соціального досвіду та його відображення під впливом різних чинників: біологічних, соціальних, культурних. Розглянуто характеристики гендерної ідентичності, а саме: 1) маскулінність як прояв раціональності, сили особистості, лідерства, здатність до досягнень, впевненість, 2) фемінності, як характеристики, яка включає емоційність, м'якість, турботливість, інтуїтивність, емпатійність, 3) андрогінності – якості, яка поєднує характеристики фемінності і маскулінності. Розглянуто роль стереотипів в гендерній соціалізації, які нав'язують нормативи поведінки минулого і не спрямовані в майбутнє.

3. Юнацький вік як період дорослішання є сенситивним для розвитку гендерної ідентичності, усвідомленнями юнаками і дівчатами своєї статевої приналежності та презентування її в стосунках з протилежною статтю. В ранній юності складаються всі передумови для досягнення гендерної ідентичності: завершується фізичне і статеве дозрівання, відбувається перехід до формального абстрактного мислення, що дозволяє узагальнити і

оцінити власний життєвий досвід, осмислити інформацію, яка поступає із зовнішнього світу та сформувати адекватний образ Я. В старшокласників удосконалюється емоційно-вольова регуляція поведінки та самоконтроль діяльності. Молода людина усвідомлює свою самототожність, може виділити у самосвідомості зміст власної гендерної ідентичності. Провідне місце у формуванні гендерної ідентичності юнаків і дівчат належить сім'ї. Вона відіграє основну роль у соціалізації сексуальності людини, у вихованні культури міжстатевих взаємин.

4. Емпірично досліджено психологічні особливості становлення гендерної ідентичності в осіб юнацького віку з нейтральною сексуальною орієнтацією. Виявлено, що в переважній кількості дівчат спостерігаються ознаки вираженої фемінності, що свідчить про їхню жіночність, турботу про людей, розуміння інших, щирість, привабливість, уміння дружити, поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання.

Психодіагностика соціокультурних характеристик хлопців дозволила визначити, що в більшості досліджуваних чітко виражена маскулінність, що свідчить про активний розвиток хлопців відповідно до їх статі, бажання наслідувати представників своєї статі, бути сильними, мужніми, амбітними, мати владу, керувати, володіти аналітичним складом розуму, бути незалежним та впливовим.

Дослідження соціальних ролей, в яких перебувають юнаки і дівчата дозволило встановити, що найбільш вираженою характеристикою є фемінність у дівчат, а у хлопців – маскулінність, що свідчить про нормальну гендерну ідентифікацію.

В ході порівняння даних за всіма проведеними методиками були виявлені хлопці, в яких є бар'єри щодо формування гендерної ідентичності, тобто у яких у двох методиках переважає фемінність, а також дівчата, в яких проявляється маскулінність.

Такими чином, в дослідженні були виявлені старшокласники, у яких гендерна ідентичність сформована на нелажежному рівні та потребує цілеспрямованих розвивальних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. Вопросы психологии. 1996. №1. С. 131–143.
2. Бандура А. Теория социального научения; /пер. с англ.; под ред. Н. Н. Чубарь. СПб. : Евразия, 2000. 320 с.
3. Батьків не обирають: проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / за ред. Ю.М. Якубової. Київ: АЛД, 2007. 168 с.
4. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва: РОССПЭН, 2004. 336 с.
5. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособ. СПб.: Питер, 2008. 431 с.
6. Більшість українців вважають, що роль жінки у суспільстві визначається словами «краса» та «слабкість». Новини фонду Е. Пинчук від 21.02.2019. URL: <http://www.antiaids.org/about/fondnews/blshst-ukrancv-vvazhayut-shcho-rol-zhnki-u-susplstv-viznachatsya-slovami-krasa-ta-slabkst-11310.html?fbclid=IwAR1EUHEz5O7tsnHf9pZjoO1negs8cjxj56sg8uBkMkXDa7oPtTcH7BtZCcM>
7. Бьюдженталь Д. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии. Москва, 1998. 336 с.
8. Василькова Ю. Быть мужчиной. Быть женщиной. Тренинг полоролевой идентичности подростков. СПб.: Речь, 2010. 126 с.
9. Васютинський В. Психологічна стаття як дериват інтерсуб'єктних узалежнень. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Київ, 2002.
10. Введение в гендерное исследование : учеб. пособ. / под ред. И.А. Жеребкиной. СПб. : Алетейя, 2001. Ч. 1. 708 с.
11. Говорун Т., Кікінеджи О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посібник. Тернопіль : Богдан, 1999. 384 с.

12. Городнова Н. Гендерний розвиток особистості. Київ: Шкільний світ, 2008. 128 с.
13. Галустян Ю. М., Новицька В. П. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С. 7–134.
14. Герасименко А., І. Майданік, С. Полякова та Т. Бачекза. Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок; наук. корд. проф. Е. Лібанової; ГО «Український центр соціальних реформ», Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Представництва Фонду ООН в галузі народонаселення (UNFPA) в Україні. Київ, UNFPAUkraine, 2018. 128 с.
15. Горностаї П. Гендерна соціалізація і становлення гендерної ідентичності. Основи теорії гендеру: навч. посіб. Київ : К.І.С., 2004. С. 142.
16. Гусак Н.І. Інноваційні форми і методи орієнтації старшокласників на створення повноцінної сім'ї. *Наукові записки*. Вип. ІХ. – Херсон: Основа, 2012. С. 89–98.
17. Гендерні дослідження: прикладні аспекти: монографія. В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи та ін.; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2013. 448 с.
18. Докторович М.О. Неповна сім'я як причина девіантної поведінки підлітків. *Стратегія соціально–психологічного та медико–біологічного забезпечення життєдіяльності людини* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2005. С. 188–193.
19. Данильченко Д.В. Психологія статі : навчальний посібник. Ніжин : НДПУ, 2006. 208 с.
20. Данильченко Т. Гендерно-перцептивні відмінності у формуванні першого враження соціальної взаємодії: дис. канд. психол. наук: 19.00.05.. Чернігів, 2004. 220 с.
21. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье. *Социологические исследования*. 2001. №11. С. 14–18.

22. Демидова Т.А. Психологические особенности формирования представлений о будущей семье у юношей и девушек. *Психологія : збірник наукових праць*. Вип. 18. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. С.150–153.
23. Донець О. І. Особливості сприйняття власного тіла у жінок в юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 3. С. 150–157.
24. Дроздова С. А. Взаимосвязь содержательных характеристик рефлексии со структурными компонентами идентичности личности: автореф. дис. канд. психол. наук. Хабаровск, 2011. 21 с.
25. Забадыкина Е., Ходырева Н. Гендер – сила, гендер – власть. Все люди
26. Заграй Л. Д. Гендерні моделі в уявленнях молоді. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія. Острог: Видав. Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. Вип. 2. С. 55–65.
27. Замфир Е. И. Гендерные стереотипы русской традиционной культуры: дис. .. канд. наук по культурологии: 24.00.01. Санкт-Петербург, 2005. 236 с.
28. Зверева О. Л. Семейная педагогика и домашнее воспитание : пособие. Москва: Академия, 2003. 160 с.
29. Зливков В. Л. Проблеми особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. №5(19). С. 128–137.
30. Иванцова А. К. Про работу с проблемными семьями. *Воспитание школьника*. 2013. №10. С. 18 – 20.
31. Ижванова Е.М. Возрастно-психологические особенности гендерных образов. *Семейная психология и семейная терапия*. 2004. № 1. С. 34–44.
32. Исаев Д.Н. Половое воспитание детей : Медико-психологические аспекты. 2 - е изд. Луцк: Медицина 1988. 160 с.

33. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : Монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
34. Козлов А.В. Особенности полоролевой идентичности юношей с разными уровнями удовлетворенности отношениями с отцом. Наук. студії із соц. та політ. психології : зб. ст. Київ: Ін-т соц. та політ. психології АПН України, 2007. Вип. 17(20). С. 77–82.
35. Кон І. С. Вступ до сексології. Київ: Либідь, 1991. 304 с.
36. Кочарян А. С. Личность и половая роль : Симптомокомплекс маскулинности / фемининности в норме и патологии. Херсон: Основа, 1996. 127 с.
37. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков. Вопросы психологии. 1987. №2. С. 54–61.
38. Камінська О. Вплив типу гендерної поведінки на особливості самоставлення студентської молоді. Наука і освіта. 2017. № 9. С. 111–115.
39. Келли Г. Основы современной сексологии. СПб. : Питер, 2000. 896 с.
40. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2011. 400 с.
41. Кікінежді О. М. Ідентифікація як соціально-психологічний феномен диференціації статі: дис. д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2012. 457 с.
42. Кікінежді О. М., Кісь О. Б. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми: навч. посіб. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2006. 160 с.
43. Клецина И.С. Гендерная социализация : учеб. Пособие. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. 240 с.
44. Кокун О. М. Життєве та професійне самоздійснення як предмет дослідження сучасної психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 9. С. 1-5.

45. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1989. 254 с.
46. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва, Политиздат, 1984. 335 с.
47. Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія: підручник. Київ, 1995. 304 с.
48. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2003. 748 с.
49. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Смысл, 2008. 294 с.
50. Ліончук Р. Термін «гендер» у науковому дискурсі: вітчизняний та зарубіжний підходи. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 2. С. 66–70.
51. Літвінова О. Прояв гендерних стереотипів в уявленнях молоді про соціальні ролі прабадьків. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. 2014. Вип. 19(1). С. 227–234.
52. Москаленко В.В., Романова В.Г. Особливості структури гендерних образів в уявленнях підлітків. Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М. Драгоманова. Вип. 14. Київ: НПУ, 2001. С. 138–153.
53. Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия: Справочник практического психолога. Москва: Эксмо, 2006. 379 с.
54. Мид М. Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире. Москва: РОССПЭН, 2004. 412 с.
55. Нор-Аревян О. А. Факторы формирования профессиональной идентичности. *Гуманитарий Юга России*. 2016. Т. 21. №5. С. 102–113.
56. Нугаева О.Г. Определение понятия «нарушения гендерной идентификации». *Совершенствование коррекционно-развивающей работы с детьми в специальных учреждениях* / под ред. В.В. Коркунова. Екатеринбург, 2002. С. 23–31.
57. Обухова Л.Ф. Возрастная психология : учебник для бакалавров. Москва: Юрайт, 2013. 460 с.

58. Олифиревич Н.И. Психология семейных кризисов : учебное пособие. СПб. : Речь, 2006. 360 с.
59. Орлова А. В. Особенности социальной перцепции лица человека, предъявляемого на экране монитора: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. СПб., 2009. 151 с.
60. Основи теорії гендеру : навч. посіб. / відпов. М.М. Скорик. Київ: К.І.С., 2004. 536 с.
61. Остапйовський О. І. Професійна ідентичність в структурі економічної свідомості особистості : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 19 с.
62. Петровский В.А, Полевая М.В. Отчуждение как феномен детско-родительских отношений. *Вопросы психологии*. 2011. №1. С. 19–26.
63. Поваренков Ю. П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности субъекта труда. Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. Сер.: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. 2014. №3(20). С. 9–16.
64. Психология подростка. Полное руководство / под ред. А. А. Реана. СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. 504 с.
65. Романова В. Г. Особливості статевої ролі соціалізації підлітків: дис. канд. психол. наук: 19.00.05.. Київ, 2002. 208 с.
66. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Структура и динамика родительских отношений. *Вопросы психологии*. 2009. №6. С. 3–14.
67. Столярчук Л.И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания: монография. Волгоград : Перемена, 1999. 275 с.
68. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: монографія. Київ: Міленіум, 2008. 214 с.
69. Фромм Э. Искусство любить / пер. с англ. ; под ред. Д. А. Леонтьева. 2-е изд. СПб. : Издательский дом «Азбука-классика», 2008. 224 с.
70. Фромм Э. Человек для себя: исследование психологических проблем этики. Минск: Коллегиум, 1992. 253 с.

71. Чемеринська Д. І. Психологічні детермінанти гендерної ролі жінки-керівника. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2004. № 1(6). С. 155–162.
72. Чіп Р. С. Становлення гендерної ідентичності старших підлітків. *The Unity of Science*. Vienna, Austria. April, 2018. P. 48–50.
73. Шнейдер Л. Б. Психология идентичности : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2019. 328 с.
74. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис ; пер. с англ. ; Москва: Флинта : МПСИ, 2006. 352 с.
75. Broverman I. K., et al. Sex-Role Stereotypes: A Current Appraisal. *Journal of Social issues*. 1972. Т. 28, № 2. С. 59–78.
76. Ericson E. H. Identify development from adolescence to adult-hood: An extension of theory and a review. *Development Physiology*. 1982. V. 18. № 3. pp. 341-358.
77. Kikinezhdi O. M., Zhyrska H. Ya., Chip R. S., Vasylykevych Ya. Z. and Hovorun T. V. Psychology of the Gender-Equitable Environment: Research of Problems. *Journal of Intellectual Disability Diagnosis and Treatment*, 2020, 8, No. 3. P. 538 – 547. URL : <https://www.scopus.com/sourceid/21100784273>
78. Luyckx K., Duriez B., Klimstra T. A. Identity statuses in young adult employees: Prospective relations with work engagement and burnout. *Journal of Vocational Behavior*. 2010. №77. P. 339–349.
79. Marcia J. E. Ego-identity status: Relationship to change in Self-esteem, «general maladjustment» and authoritarianism. *Journal of Personality*.1970. V. 38. № 2. pp. 249-268.
80. Mead G. H. *Mind, Self and Society*; ed. by C. W. Morris. Chicago: Univ. Of Chicago Press, 1975. 248 p.
81. Melnyk I. Identity as a Subject of Psychological Research *Dyskursy o kulturze*. Łydź, 2017. № 7. P. 131–149. URL: <http://dyskursy.san.edu.pl/docs/dyskursy7.pdf>

82. Melnyk I. M. Analysis of features of the professional identity of future teachers of the primary school at the different stages of preparation. *The scientific heritage*. 26.02.2019. Budapest, 2019. №32. P. 58–60.

83. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: an extension of theory and review of research. *Development psychology*. 1982. V. 18. № 3. pp. 341-358.